

Med oprettelsen af Center for psyko-socialt arbejde for flygtninge (CEPAR) i begyndelsen af 1985 blev der for første gang i Danmark sat focus på de psyko-sociale problemer, der opstår for flygtninge i forbindelse med deres eksil, - og dermed også på det betydelige behov for psykologisk behandling af flygtninge i krise.

CEPAR yder med sin faglige viden og kompetence vedrørende såvel flygtninge som psykologi støtte til den proces, som flygtninge skal igennem. Bogens forfattere er alle medarbejdere ved CEPAR. De opsummerer erfaringerne fra deres arbejde og giver en bred introduktion til eksilets problemer. Bogen retter sig mod såvel de mange faglige grupper, der i deres daglige arbejde beskæftiger sig med flygtninge, som mod enhver, der har almen interesse for området.

ISBN 87 7706 001 6

FLYGTNINGES PSYKISKE KRISER

Pia Steen
Viviana Jacobsen
Ulla Søgaard Thomse

Flygtninges psykiske kriser

Introduktion
til eksilpsykolog

Dansk
psykologisk
Forlag

Julio G. Arenas, Pia Steen
Viviana Jacobsen, Ulla Søgaard Thomsen

Flygtninges psykiske kriser
– introduktion til eksilpsykologi

Dansk psykologisk Forlag

Julio G. Arenas, Pia Steen,
Viviana Jacobsen, Ulla Søgaard Thomsen:
Flygtninges psykiske kriser
- introduktion til eksilpsykologi

*Forfatterne er medarbejdere ved
Center for psykosocialt arbejde for
flygtninge i Danmark (CEPAR).*

© 1987 Julio G. Arenas, Pia Steen,
Viviana Jacobsen, Ulla Søgaard Thomsen
og Dansk Psykologisk Forlag

Omslag: Tekstbillede af Paz Valenzuela Friedmann

Sats: AN:SATS, Espergærde

Tryk: FB, Slangerup

ISBN: 87 7706 001 6

3. oplag 1992

Indholdsfortegnelse

Præsentation	7
Forord	11
1. del	
Kapitel 1	
Fakta om flygtninge	15
Kapitel 2	
Flygtninge, indvandrere og samfund	21
Kapitel 3	
Flygtninge, kultur og integration	25
Kapitel 4	
Flygtninge, eksil og psykiske kriser	30
<i>De psyko-sociale omstændigheder hos flygtninge</i>	32
<i>Eksil og psykiske kriser</i>	40
2. del	
Kapitel 5	
Kriseteori og kriseintervention	53
<i>Kriseteori</i>	54
<i>Kriseterapi</i>	58
<i>Eksilspecifik kriseteori</i>	59
<i>Mental sundhed i eksil</i>	62
<i>Kommentar</i>	65
Kapitel 6	
CEPAR's psyko-sociale arbejde med flygtninge i Danmark	67
<i>CEPAR's historie og formål</i>	67
<i>CEPAR's arbejdsmodel</i>	69
<i>Erfaringer fra den psykologiske behandling af flygtninge</i>	70
<i>Muligheder og begrænsninger i den psykologiske behandling af flygtninge</i>	74

<i>Anvendelse af tolke i psykologisk behandling af flygtninge: Et nyt aspekt</i>	77
3. del	
Kapitel 7	
Flygtningebørn	87
<i>Flygtningebørns psyko-sociale virkelighed</i>	87
<i>To-kulturalisme og »loyalitetskonflikt«</i>	90
<i>Tosprogethed og identitet</i>	92
<i>Børnenes udvikling og integration</i>	97
4. del	
Kapitel 8	
Tilbagevenden til hjemlandet	101
Afsluttende sammenfatning	107
Appendiks (2. oplag)	
Transkulturelle aspekter ved psykologiske forstyrrelser og psykoterapi med flygtninge	111
Litteratur	116

Præsentation

»Sindslidelse er en specifik strategi, mennesker tager i brug for at kunne udholde vanskelige situationer.« (Ronald Laing)

At præsentere en bog er som at introducere en ven, man kender godt. Når CEPARs¹⁾ erfaringer i dag får form af det skrevne ord, fremstiller ordene tilsammen et hændelsesforløb, der i sig bærer lugten af lidelser og død, eksil, rodløshed og marginalisering, men også – og frem for alt – liv, kærlighed, håb, kollektive handlinger og solidaritet.

Den strøm af ord, der sammensætter denne bog, udspringer af konkrete handlinger. Det er ikke talens ord, men handlingens ord. En handling, der spejler kampen mod den åbenlyst organiserede vold i de fjerne lande, flygtningene kommer fra, og kampen mod en anden form for vold, der giver sig udtryk i marginalisering, diskrimination og racisme, sådan som vi har set det i eksillandene.

Det var ud fra denne kamp, vores latinamerikanske kollektiv for psyko-socialt arbejde, COLAT²⁾, opstod i Belgien i 1976. COLAT søgte fra starten – ligesom CEPAR nu også gør det – forståelsen for flygtningenes mentale sundhed i et befrielsesperspektiv, kollektivt og individuelt.

COLAT er et kollektiv af mennesker, professionelle og ikke-professionelle, mænd og kvinder, flygtninge og solidariske indbyggere i eksillandet. COLAT opstod ikke kun for at tilbyde løsninger og behandling, men også for at skabe rammen om en kollektiv deltagelse i kampen mod den fælles lidelse. Ti år er nu gået siden COLAT begyndte sit arbejde. Ti år, hvor vi har draget vores erfaringer og lært at deltage og bidrage med vores erfaringer langt uden for vores egne kredse.

Det var i denne dynamiske proces, vi fik den første kontakt med

1) CEPAR, Center for psyko-socialt arbejde for flygtninge i Danmark.

2) COLAT, Colectivo Latino Americano de Trabajo Psico-Social.

derne bogs forfattere. Vi traf dem, mens de med stor entusiasme søgte efter alternative strategier, som kunne modvirke en sygeliggørelse af flygtninge. Vi har fulgt dem i deres overvejelser såvel som i deres handlinger, hvor de har søgt at finde kollektive svar på flygtninges psykosociale problemer. Vi befinder os altså i den samme proces. En proces, hvor vi søger at modvirke myten om, at flygtninges lidelser skal ses som er individuel sygdom, sådan som mange psykologer, psykiatere og læger fortsat gør.

Gennem vores praksis, i fællesskabet med flygtningene, har vi lært at forstå symptomer og lidelser som råb, der beretter om undertrykkelse, ikke om sygdom.

Det er samme søgen, der bevæger forfatterne af denne bog. De mener, at den væsentlige årsag til flygtninges lidelser skal findes i deres psyko-sociale virkelighed: i det, de har været igennem i deres hjemland, og i det, de oplever i eksil landet.

Ud fra det perspektiv opstår den særlige rolle, som behandleren påtager sig. Behandleren søger bevidst at sætte en bevidstgørelsesproces i gang, at skabe en bevidsthed om politiske eller religiøse undertrykkelsessystemer, men også om marginalisering af kulturelle minoriteter i de europæiske samfund.

En politisk flygtning er et menneske i eksil. En mand, en kvinde eller et barn med en historie, hvor livsvigtige begivenheder har fundet sted i fortiden i et fjernt land. Eksilet er en del af dette menneskes historie, en livsbane med mange konflikter, men samtidig også en fase, der kan åbne for en proces med nye muligheder og nye fremtidsprojekter.

De politiske tragedier, hvor den massive menneskeflugt er en af de mest traumatiske konsekvenser, udspilles mellem tre aktører: Dem, der undertrykker, torturer og forfølger, dem der kæmper og har kæmpet for at forandre situationen og til sidst dem, der ved, at menneskerettigheder krænktes forskellige steder i verden, men som af hensyn til deres egne interesser og bekvemmelighed ikke gør noget for at forhindre det.

Politiske flygtninge er resultatet af et fundamentalt menneskeligt fænomen med en meget kompliceret dynamik. Derfor skal modtagelse af flygtninge ikke ses som en gave fra eksil landet, men som en rettighed, der tilhører alle flygtninge, nemlig retten til asyl. Retten til asyl er eksil landets modydelse til den uretfærdighed, der eksisterer i verden: flugten fra »Syd« til »Nord« er på makropolitisk plan et resultat af et ulige forhold mellem de to »verdensdele«, baseret på

udbytning og undertrykkelse.

Når man præsenterer en bog, hvor hovedpersonerne er politiske flygtninge, og hvor emnet er mental sundhed, er det vigtigt at fremhæve begrebet: »delt ansvarlighed«. Mental sundhed er et begreb, der almindeligvis opfattes som »velvære«, det vil sige at have det godt. Men man kan ikke have det godt med sig selv, hvis man ikke også har det godt i forholdet til andre mennesker. For at have det godt med sig selv er det nødvendigt, at andre kommer en i møde, og at man selv kommer andre i møde.

At varetage politiske flygtninges mentale sundhed har været og er fortsat både vores og CEPARs opgave. Vores udfordring har bestået i at finde frem til nye psykoterapeutiske modeller, der ikke kun er kliniske, men også politiske instrumenter.

Nogle vil måske blive oprørte over at høre begrebet »politik« brugt i forbindelse med psykoterapi. Mange professionelle behandlere er overbeviste om, at man kan udføre terapi uden at formidle politik, men vores erfaringer har vist os det modsatte. For at kunne forstå den organiserede vold og dens konsekvenser har det været nødvendigt for os at »politisere« vores professionelle praksis. At politisere betyder for os at forlade den idé, at mennesket er uafhængigt af den historiske situation, det befinder sig i.

Ved at definere vores psykoterapeutiske modeller som politiske instrumenter mener vi at have skabt en kollektiv proces, hvor det bliver muligt at genskabe identiteten hos et menneske, der har været udsat for vold, så håbet igen kan dyrkes. På den måde bliver flygtningeterapien et aktivt forsøg på at modvirke risikoen for sygeliggørelse af flygtningene.

Mental sundhed i eksil betyder for os en proces, hvor en indsats fra professionelle og ikke-professionelle, fra flygtninge og fra eksil landets befolkning kædes sammen med det formål, at flygtningen genvinder sin identitet i kontakt med andre – det vil sige, at han føler sin kulturelle identitet respekteret, og at han samtidig respekterer eksil landets kultur.

Kun denne dynamik af gensidig respekt kan skabe de nødvendige forudsætninger for, at flygtningen kan omdanne eksilens krise til udviklende erfaringer. Det er en proces, som vi har kaldt »kritisk integration« – en integration, der ikke bygger på magtforhold, men på åbning mellem flygtninge og eksil landets befolkning til gensidig deltagelse i hinandens kultur.

Når jeg skriver disse linier, mener jeg at have introduceret jer til

en historie, der allerede er oplevet og skrevet andre steder.

I COLAT startede vi i sin tid arbejdet med flygtninge fra vores egen kultur, men fornylig åbnede vi for flygtninge fra andre kulturelle grupper, gennem centret EXIL.

CEPAR, der er opstået ud af den danske virkelighed, har fra starten valgt en kulturel internationalisme, der sætter på at flygtninge fra mange kulturer og eksillandets befolkning skal finde sammen i en fælles kamp mod undertrykkelse og lidelse.

- At være aktiv i denne kamp er mental sundhed...

*Jorge Barudy
Marts 1987*

Jorge Barudy er neuro-psykiater. Formand for EXIL, Center for medicinsk og psyko-socialt arbejde for flygtninge. Lektor i systemteori og familiebehandling på Center for Uddannelse og Forskning ved Det Katolske Universitet i Louvain, Belgien.

Forord

CEPAR, hvis psyko-sociale arbejde med flygtninge præsenteres i denne bog, er oprettet med støtte fra Dansk Psykolog Forening og Dansk Flygtningehjælp. Det er et eksempel på, at psykologer begiver sig ind på nye arbejdsfelter i takt med, at der opstår nye opgaver, til hvis løsning der er brug for deres medvirken. På den måde kan faget til stadighed være sig sit samfundsmæssige ansvar bevidst og udvikle sine teorier og metoder i vekselvirkning med de ændrede opgaver og problemer i samfundslivet.

Psykologisk arbejde med flygtningsproblemer kræver således, at der udvikles en teoretisk forståelse af disse samt metoder, der på grundlag heraf på bedst mulig måde udnytter de forhåndenværende handlemuligheder. Man kan ikke uden videre gå ud fra, at eksisterende psykologiske teorier og metoder direkte kan overføres til arbejdet med flygtninge. Det gælder fx. den kliniske psykologiske teorier og metoder, som oprindeligt er udviklet med henblik på behandling af forskellige psykiske sygdomme. At være flygtning er jo ikke en psykisk sygdom, men en omfattende personlig og psyko-social problematik. Psykologisk arbejde med flygtningeproblemer i bred forstand hviler snarere på den anvendte socialpsykologi. Dette fagområde vokser frem i en række højtudviklede lande, dels fordi forholdet mellem de sociale og de psykiske sider ved de forhåndenværende problemer bliver stadig vigtigere at tage som grundlag for analyse og indgreb, dels fordi psykologer ikke længere blot arbejder med individer, men også med de sociale relationer og enheder, hvori de lever, og hvori deres vanskeligheder alene kan overvindes. Der må derfor først udarbejdes en bred forståelse af sammenhængen i flygtninges psyko-sociale problemer. Når den foreligger, kan en række mere specielle problemstillinger for flygtninge forstås her indenfor.

Den foreliggende bog er CEPARs bidrag til en sådan helhedspræget forståelse af flygtninges psyko-sociale problemer samt en præsentation af erfaringerne fra deres hidtidige arbejde. CEPAR søger her at gøre flygtninges problemer forståelige som alment menneskelige

reaktioner på de særlige begivenheder og det særlige forløb, en flygtning har været igennem – fra konflikterne i hjemlandet, over flugten, til omstillingerne til modtagerlandet og afklaringen af en tilværelse her og/eller mulighederne for engang at vende tilbage til hjemlandet. De konflikter, brud og omstillinger, det indebærer for de enkelte flygtninge, stiller usædvanligt store krav til deres personlige forarbejdning og til de indbyrdes forhold mellem de flygtede. De personlige og sociale integrationsproblemer kan derfor let blive så tilspidsede, at de udvikler sig til en egentlig krise.

Krisens opståelse og overvindelse afhænger naturligvis ikke kun af flygtningenes egne personlige forudsætninger, indsats og indbyrdes forhold, men også af, hvilke materielle og sociale betingelser modtagerlandet giver dem. Jo bedre disse betingelser er, des mindre belastende bliver det for flygtningene at bearbejde kriser og skabe et andet fremtidsperspektiv. Til de relevante betingelser i modtagerlandet hører derfor også, om det direkte tager den opgave på sig at støtte flygtningenes personlige krisebearbejdning og omstillingsforsøg.

Det er indlysende, at sprogbarrierer også hæmmer flygtningens muligheder for at blive forstået som person og for at varetage sine interesser i det nye land. Som for enhver anden er det betydningsfuldt for ham at blive forstået, taget alvorligt og anerkendt som en person med sine særlige forudsætninger, samt at andre er interesserede i og har brug for det, han kan yde. Er det ikke tilfældet, kræver flygtningens bearbejdning af sin personlige omstilling en ekstra styrke, som det kan være vanskeligt at mønstre i den tilspidsede, ukendte og begrænsede situation, han nu står i. Derfor er det vigtigt, at forståelsen for flygtningens psyko-sociale situation, baggrund og forudsætninger udbredes blandt danskere, i og udenfor det direkte flygtningearbejde. Det er jo først nu i denne situation, flygtningen står overfor at skulle lære det nye land og dets sprog at kende, samt finde ud af, hvilke muligheder og problemer tilværelsen her byder, og hvordan han kan klare sig her. Det skal han gøre samtidig med, at han i denne vanskelige situation bearbejder virkningerne af det, han har været igennem i hjemlandet og under flugten.

Den enkelte flygtning kommer ofte sammen med andre flygtninge fra samme land, eventuelt sammen med sin familie eller andre personer, han kender. I den belastende og ukendte situation vil det være naturligt at lægge ekstra vægt på forholdet til disse og at håbe på ekstra støtte fra dem. Men alle er omfattet af konflikterne i hjemlandet og af omstillingens vanskeligheder. Det giver let anledning til spæn-

dinger i de således overbelastede indbyrdes forhold. Det må også erindres, at heller ikke de andre kender det nye land, og at alle derfor må stå delvis usikre overfor, hvordan omstillingsopgaverne kan gribes an, og hvad en tilværelse i det nye land overhovedet vil kunne bringe. Derfor vil forholdet mellem den enkelte og den fælles omstilling i sig selv let kunne blive kompliceret og spændingsfyldt. Den enkelte flygtning, der i sin nuværende situation har brug for støtte til sin krisebearbejdning og til omstillingen mellem sit hjemland og modtagerlandet, står så at sige overfor valget mellem at ty til en kendt gruppe, der ikke kender det nye land, men kender hans baggrund, eller en ukendt gruppe, der kender det nye land, men ikke hans baggrund.

CEPARs brede, helhedsprægede fremstilling af flygtninges psyko-sociale problemer letter ikke blot forståelsen hos os danskere og grundlaget for de forskellige problemer, vi måtte møde. Den giver også et bredt indblik i, hvad en rådgivning af flygtninge hos CEPAR vil kunne bestå i, og hvilke opgaver psykologer vil kunne medvirke til i arbejdet med flygtninge. Samtidig giver den andre grupper indenfor flygtningearbejdet et materiale til belysning og diskussion af de psyko-sociale problemer, de støder på hos de flygtninge, de har at gøre med.

Ole Dreier
Marts 1987

Lektor i Socialpsykologi på Psykologisk Laboratorium ved Københavns Universitet.

1. del

Kapitel 1

Fakta om flygtninge

Den internationale definition af, hvem der kan kaldes flygtning, og hvilke internationale rettigheder flygtninge har, er fastlagt af FN i den såkaldte Genevekonvention fra 1951 (Convention of Geneva relating to the status of refugees of July 26, 1951). I en tillægsprotokol til Genevekonventionen fra 1967 (The protocol relating to the status of refugees of 1967) defineres en flygtning som:

»Enhver person der, som følge af velbegrunnet frygt for forfølgelse p.g.a. sin race, religion, nationalitet, sit tilhørsforhold til en særlig social gruppe eller sine politiske anskuelser befinder sig uden for det land, i hvilket han har statsborgerret, og som ikke er i stand til – eller på grund af sådan frygt ikke ønsker – at søge dette lands beskyttelse, eller som ikke har nogen statsborgerret og p.g.a. sådanne begivenheder befinder sig uden for det land, hvor han tidligere havde fast bopæl og ikke er i stand til – eller på grund af sådan frygt ikke ønsker – at vende tilbage hertil.«

De lande, som har tiltrådt Geneve-konventionen (og der har næsten alle lande, undtagen Østlandene), har hermed forpligtet sig til at:

»Ingen kontraherende stat må på nogen som helst måde udvise eller afvise en flygtning ved grænserne til sådanne områder, hvor hans liv eller hans frihed vil være truet på grund af hans race, religion, nationalitet, hans tilhørsforhold til en særlig socialgruppe eller hans politiske anskuelser.«

De enkelte lande kan imidlertid selv afgøre, om en flygtning opfylder de betingelser for at få asyl, som ud fra Geneve-konventionens retningslinier er blevet fastlagt i landets lovgivning.

Geneve-konventionen sikrer altså ikke flygtninge asyl i et hvilket som helst land. Mange flygtninge bliver kastebold mellem forskellige lande, før de, måske først mange år efter, de har forladt deres

hjemland, finder et land, som vil give dem opholdstilladelse.

De fleste flygtninge kommer først til et naboland, hvor de bliver indkvarteret i midlertidige flygtningelejre. Her kommer de under UNHCR's (FNs Højkommissariat for Flygtninge) beskyttelse, og Højkommissariatet prøver at finde permanente opholdslande til de flygtninge, som ikke umiddelbart har nogen udsigt til at kunne vende tilbage til hjemlandet. Mange flygtninge når dog aldrig længere end til de midlertidige flygtningelejre.

I øjeblikket regner man med, at der er omkring 15 millioner flygtninge i verden. Langt de fleste opholder sig i den tredje verdens lande.

Danmark modtager årligt en kvote flygtninge gennem FNs Højkommissariat. Kvoten har de sidste ti år svinget fra 100 til godt 1.000 flygtninge om året.

Herudover modtager Danmark flygtninge, som individuelt er flygtet fra deres hjemlande for at søge asyl i et andet land. De to grupper af flygtninge kaldes henholdsvis kvote-flygtninge og spontan-flygtninge.

I den danske udlændingelov er det fastlagt, at flygtninge, der kommer til Danmark som første opholdsland, efter de har forladt deres hjemland, har krav på asyl i Danmark, hvis de opfylder Genevekonventionens betingelser for at kunne regnes for flygtninge.

Flygtninge, som kommer til Danmark gennem FNs Højkommissariat eller som spontanflygtninge, og som efter de danske myndigheders opfattelse opfylder konventionens betingelser for at være flygtninge, får status som konventions-flygtninge, det der også kaldes K-status.

Herudover kan man også få asyl i Danmark som de facto-flygtning, den såkaldte F-status. De facto-flygtninge er flygtninge, som ikke fuldt ud opfylder Geneve-konventionens betingelser for at være flygtninge – eller som ikke kan bevise, at de gør det – men som man på den anden side heller ikke vil sende tilbage til hjemlandet, fordi man ikke kan udelukke, at de vil blive forfulgt.

Udlændingeloven (lov nr. 226 af 8.6.83, jvf. lovebekendtgørelse nr. 90 af 26. febr. 1986 med lov nr. 686 af 17. okt. 1986 indarbejdet) giver efter ansøgning opholdstilladelse til en udlænding, som befinder sig her i landet eller på grænsen, hvis det af lignende grunde som anført i konventionen eller af andre tungtvejende grunde ikke bør kræves, at udlændingen vender tilbage til sit hjemland.

Efter de seneste ændringer i loven fra oktober 1986 kan flygtninge

afvises ved grænsen, hvis de ikke medbringer gyldigt visum eller pas. Dvs. de har intet *retskrav* på asylbehandling i denne situation.

Det er i første omgang Direktoratet for udlændinge, der afgør om en flygtning opfylder betingelserne for at få asyl, enten med K- eller F-status. Direktoratets afgørelse kan imidlertid ankes til Flygtningesnævnet, som har den afgørende beslutning.

Flygtningesnævnet er opdelt i et Lille nævn og et Stort nævn. Det lille nævn består af 3 medlemmer: Det store nævns formand, 1 fra et ministerium og 1 fra Dansk Flygtningehjælp. Her afgøres sager, der tidligere er taget principiel stilling til.

Principsager afgøres i det Store nævn, som består af 7 medlemmer udpeget af justitsministeren. Formanden for nævnet skal være dommer, og de øvrige seks medlemmer udpeges efter indstilling fra Udenrigsministeriet, Justitsministeriet, Socialministeriet, Advokatrådet og Dansk Flygtningehjælp, der som den eneste instans har to pladser i Flygtningesnævnet.

For flygtninge, som hverken kan få bevilget K- eller F-status er der endnu en mulighed for at få lov at blive i Danmark: Justitsministeriet kan i særlige tilfælde give midlertidig opholdstilladelse af humanitære grunde. Men den mulighed bruges meget sjældent.

I Danmark har de facto-flygtninge omtrent samme vilkår og rettigheder som konventionsflygtninge. Begge grupper får støtte fra Dansk Flygtningehjælp, og reglerne om statsrefusion af særlige udgifter i kommunerne i forbindelse med flygtninge er også de samme.

De facto-flygtningene falder imidlertid ikke ind under FNs regi. Det betyder i praksis, at de ikke får tildelt et FN-flygtningepas, og at de i modsætning til konventionsflygtninge ikke kan rejse frit i Europa, men skal have visum til de fleste andre europæiske lande, hvis de vil holde ferie eller besøge familie og venner uden for Danmark.

Flygtninge i Danmark

Efter 2. verdenskrig har Danmark i flere perioder modtaget større grupper af flygtninge i forbindelse med politiske omvæltninger rundt omkring i verden.

I 1956 modtog Danmark ca. 1.500 ungare, som flygtede efter en mislykket intern opstand mod den ungarske regering. For at hjælpe ungarene til rette i Danmark oprettede 12 humanitære organisatio-

ner i fællesskab Dansk Flygtningshjælp som en privat paraplyorganisation. Siden har Dansk Flygtningehjælp stået for indkvartering, rådgivning og økonomisk bistand til flygtninge i den første periode, efter at de har fået asyl.

Efter flygtningene fra Ungarn har Danmark bl.a. modtaget større flygtningegrupper fra Tjekkoslovakiet i 1968 (ca. 500), fra Polen i 1969 (ca. 3.400), fra Uganda i 1972 (ca. 150), fra Chile i 1973 (ca. 800) og fra Vietnam i 1975 (ca. 3.300). Også fra f.eks. Etiopien og Eritrea er der kommet – og kommer der fortsat – mindre grupper af flygtninge til Danmark.

I 1980'erne kommer de fleste flygtninge imidlertid fra Mellem-østen. Militærkuppet i Tyrkiet i 1981 fik en del tyrkere og kurdere til at flygte fra landet. Ayatollah Khomeinis islamiske styre i Iran har drevet både venstreorienterede studenter og tilhængere af den styrkede shah på flugt, og hertil kommer alle dem, der flygter fra kirgen mellem Iran og Irak og fra borgerkrigen i Libanon.

I øjeblikket modtager Danmark desuden mange flygtninge fra Sri Lanka, hvor striden mellem det hinduistiske tamilske mindretal, der stammer fra Indien, og det muslimske singalesiske flertal har udviklet sig til borgerkrigs-lignende sammenstød og forfølgelse af tamilerne, hvoraf mange er blevet nødt til at flygte.

Mens de tidligere flygtningegrupper fortrinsvis bestod af hele familier, f.eks. latinamerikanerne, er der for tiden, et stort overtal af enlige mænd blandt flygtninge fra f.eks. Iran og Sri Lanka, hvilket også vil sige, at de flygtninge, som kommer i øjeblikket, i mange tilfælde er yngre end tidligere.

politisk afh. Flygtninge, som kommer til Danmark, bliver i første omgang indkvarteret i et af de modtagecentre, som Dansk Røde Kors har oprettet. Her bor de, mens Direktoratet for udlændinge foretager de indledende afhøringer og undersøgelser i deres asylsag.

Efter nogle uger eller måneder flyttes flygtningene til et andet af Dansk Røde Kors' centre, et opholdscenter, hvor de skal afvente behandlingen af deres asylansøgning. Mens de venter, får de mad og tøj samt lommepenge svarende til laveste bistandshjælp fra staten.

På centrene er der imidlertid ikke mange muligheder for aktiviteter. Flygtningene får almindeligvis først tilbud om undervisning og andre fritidstilbud, når de har fået asyl. Personalet på centrene skal kun sørge for, at der er en seng, mad, rent tøj osv. til flygtningene. De får tilbudt en helbredsundersøgelse, men alt andet må stort set vente, til de har fået asyl, med den begrundelse, at man ikke vil give

dem falske forhåbninger om at kunne blive i Danmark, hvis det viser sig, at de ikke får asyl og skal udvises.

Medmindre asylansøgerne taler engelsk, har de ikke store muligheder for at snakke med andre end deres landsmænd i samme situation, mens de er i Dansk Røde Kors' centre. Der er ikke personale, som taler samme sprog som flygtningene, og der er ikke tilknyttet tolke.

På nogle centre, hvor der er muligheder for det, etableres kurser i dansk og danske samfundsforhold for at modvirke den uro, der opstår i centrene, når asylansøgerne ikke har noget at foretage sig i den belastende periode, hvor de venter på svar på deres asylansøgning.

Flygtningene indkvarteres på en måde, der kan minde om fængsling eller internering. De får så godt som ingen oplysning om det land, de er kommet til, ingen råd og vejledning om, hvordan man klarer sig i hverdagen, får pengene til at slå til, bevæger sig rundt, gør sine rettigheder gældende overfor Røde Kors, det sociale system, Direktoratet for udlændinge, osv. Hertil kommer at flygtningene i den første tid bliver indkvarteret forskellige steder, hvilket begrænser muligheden for at opbygge kontakter og i det hele taget at kunne orientere sig i det nye samfund. Det er ekstra belastende, når man i forvejen er i en krisesituation og kan medvirke til at fastholde flygtningen i denne krise.

Når en flygtning har fået asyl, bliver han overdraget til Dansk Flygtningehjælp og flyttet til et af flygtningehjælpens centre eller midlertidige boliger. Den såkaldte integrationsperiode under Dansk Flygtningehjælp er på 18 måneder. I løbet af de 18 måneder følger flygtningen undervisningen på en af Flygtningehjælpens sprogskoler, som laver intensive danskurser normalt fire timer dagligt på alle hverdage.

Hos Flygtningehjælpen får flygtningen en sagsbehandler, som sammen med den enkelte flygtning skal planlægge fremtiden i Danmark. Sagsbehandleren hjælper med at finde et permanent sted at bo og med at planlægge en uddannelse eller finde et arbejde. Sagsbehandleren er desuden ansvarlig for den økonomiske støtte, som følger bistandslovens regler og betales af staten.

Efter de 18 måneder under Dansk Flygtningehjælp er det stadig de færreste, som er i stand til at forsørge sig selv, og de bliver derfor overdraget til en sagsbehandler i den kommune, de er flyttet til.

Kommunen får fra 1.1.1986 refunderet udgifterne til bistandshjælp til flygtninge fra staten, indtil flygtningen i to år har kunnet

forsørge sig selv.

Den form for støtte, flygtninge får, virker på mange måder bureaukratisk og umyndiggørende og kan fremme følelsen af ikke selv at kunne bestemme over deres tilværelse. Flygtninge har ikke selv nogen medindflydelse på udformningen af de tilbud, de bliver stillet overfor og oplever tit, at den støtte, de får, ikke opfylder de aktuelle behov, de har. Jo bedre disse behov og interesser bliver opfyldt, jo mindre bliver oplevelsen af bureaukrati og umyndiggørelse, fordi man føler, at man bliver taget alvorligt som menneske, man kan udtrykke sine ønsker og behov og få respons fra andre. Når man derimod føler, at ens aktuelle behov ikke tilgodeses, og at man ikke kan trænge igennem med sine ønsker, forstærkes umyndiggørelsen og den følelse af magtesløshed, som det tvungne eksil i øvrigt allerede har givet flygtningen.

Undervisningsformen på Flygtningehjælpens sprogskoler er heller ikke nødvendigvis den mest velegnede til alle flygtningegrupper. Undervisningsmetoden er ofte meget teoretisk, og dette i sig selv skaber problemer for flygtninge, der ikke er læsevante. Hertil kommer, at flygtningen ikke altid er specielt motiveret for at lære dansk netop på det tidspunkt, han får tilbuddet om undervisning.

Undervisningen vil for flygtningen være uløseligt forbundet med bearbejdning af hans kritiske situation i øvrigt, og det kan give særlige former for problemer med motivationen og koncentrationsevnen, hvilket virker forstyrrende for indlæringen.

Mange flygtninge har i den første periode i Danmark bl.a. af ovennævnte årsager behov for psykologisk støtte og behandling. Der eksisterer imidlertid meget få muligheder for at yde rådgivning og behandling af mere psyko-social art, selv om denne bistand tidligt i eksilperioden kan være forudsætning for, at flygtningene får tilstrækkeligt udbytte af Dansk Flygtningehjælps øvrige tilbud, og for deres integration i det danske samfund uden at der i forbindelse hermed opstår psyko-sociale problemer.

Kapitel 2

Flygtninge, indvandrere og samfund

En af de faktorer, som har betydning for, hvordan man opfatter det danske samfund og sin placering i det, er følelsen af, om man er her af egen fri vilje eller af tvang.

En indvandrer har f.eks. selv valgt at forlade sit hjemland, og han har i mange tilfælde selv besluttet netop at rejse til Danmark. Da han kom hertil, var det med en klart defineret rolle, nemlig rollen som arbejdskraft.

Indvandrerer kom hertil med den indstilling, at han ville kunne skabe en bedre fremtid for sig selv og sin familie i Danmark. Selv om det er de økonomiske og sociale vilkår i hjemlandet, der har presset ham til at rejse, så er det alligevel hans egen personlige beslutning. Det er et individuelt valg, han har truffet.

Sådan ser situationen ikke ud for flygtningen. Han er direkte eller indirekte blevet tvunget til at forlade sit hjemland, og at han netop er kommet til Danmark, vil i reglen være en tilfældighed. Beslutningen er ikke taget af ham personligt. Den har været en uundgåelig følge af et kollektivt nederlag i en kamp, han har deltaget i. Og han har ikke store forventninger til tilværelsen i Danmark.

Mens indvandrerne som regel kommer fra små landsbysamfund, kommer flygtningene ofte fra større byer. Og mens indvandrerne ikke har været mere involveret i politisk aktivitet og sociale eller religiøse kampe end gennemsnittet af befolkningen, så kommer flygtningene fra en tilværelse, hvor de har været dybt involveret i en samfundsmæssig kamp.

Nogle flygtninge kommer som følge af et nederlag i en kamp, som de stadig føler sig som en del af og ønsker at fortsætte andre kommer efter at have opgivet at kæmpe og draget den personlige konklusion, at for dem er kampen slut.

Blandt flygtninge er der dog også forskel på, hvor tvunget opholdet i Danmark er.

Nogle flygtninge har selv taget beslutningen om at forlade deres hjemland. De ønsker ikke at blive der under de eksisterende vilkår, selv om de måske godt kunne, og de har heller ikke nogen tro på, at forholdene vil ændre sig. De satser altså fra starten på, at de skal blive i eksillandet.

Det gælder f.eks. de vietnamesiske bådflygtninge og flygtninge fra Polen og andre Østlande. De begynder, i modsætning til mange andre flygtningegrupper, straks at etablere sig i det nye samfund.

For disse flygtninge gælder desuden, at de specielt har ønsket at komme til et vestligt land, som de politisk og ideologisk føler sig hjemme i. De føler sig i overensstemmelse med det vestlige politiske system og nærer ingen modvilje mod at tilpasse sig det, tværtimod.

En anden kategori af flygtninge, som f.eks. de latinamerikanske herunder chilenerne, er mennesker, som direkte er blevet udvist fra deres hjemlande. De har ikke selv ønsket at komme i eksil, og de har heller ikke haft nogen indflydelse på, hvor de er blevet sendt hen.

Den politiske situation i Latinamerika er så ustabil, at flygtningene derfra ikke har opgivet håbet om et nyt magtskifte, der kan gøre det muligt at vende tilbage, hvilket en del af dem også har gjort.

Af denne grund har de latinamerikanske flygtninge været mere tilbageholdende med at etablere sig i det danske samfund.

For begge parter gælder det, at forholdet til hjemlandet, samt de aktiviteter, man har deltaget i før afrejsen/flugten og den sociale placering heri, har stor betydning for, hvordan man stiller sig til modtagerlandet, og hvilke integrationsproblemer og psykiske vanskeligheder man vil få.

Flygtninges placering i det danske samfund

Flygtningene i Danmark kommer fra vidt forskellige kulturer og samfundslag, og de forskellige flygtningegrupper har ikke nødvendigvis ret meget tilfælles.

Fælles for dem er dog den kendsgerning, at de i Danmark kommer til at udgøre en minoritetsgruppe i et ellers ret ensartet samfund. Fælles er også, at flygtningene befinder sig i et rum mellem to samfund og to kulturer, hvor ud fra en identitet skal genfindes.

Flygtningene har et andet modersmål, en anden kulturbaggrund og måske også en anden hudfarve end danskere, og det er medbe-

stemmende for deres fremtidige placering i samfundet. Det er ikke kun flygtningenes egen vilje til at blive en del af det danske samfund som er afgørende for, om det lykkes dem. Samfundets vilje til at give dem de nødvendige muligheder for at indgå i samfundslivet på alle planer er lige så afgørende.

Grundlaget for, at der i et samfund udskilles minoritetsgrupper, som har bestemte sociale karakteristika, er ikke blot disse gruppers specielle sprog, nationalitet, race, kultur eller lignende. Det er ikke forskellige kulturelle træk i sig selv, der hindrer forskellige befolkningsgrupper i at fungere på lige vilkår i det danske samfund.

Det er en ulige magtfordeling, der i et samfund afgør, hvem der kommer til at udgøre en minoritetsgruppe. Majoriteten vil så være den dominerende og minoriteterne de dominerede.

Eksistensen af minoritetsgrupper hænger snævert sammen med eksistensen af fordomme og diskrimination. Det er nogle samfundsmæssige processer, der på forskellige tidspunkter og af forskellige årsager udskiller minoritetsgrupper. Og det er også de samfundsmæssige forhold og magtstrukturen, der gør, at positionen som minoritetsgruppe opleves som »arvelig«: en gruppe, der er speciel med hensyn til f.eks. race, religion eller kultur, får nogle bestemte sociale karakteristika, som videreføres fra generation til generation, og det bliver næsten umuligt at bryde ud af den position, gruppen én gang har fået tildelt i samfundet, ikke på grund af disse karakteristika, men på grund af samfundets organisering og diskriminationsformer.

Eksistensen af etniske og kulturelle minoritetsgrupper med en bestemt social placering er endnu kun under udvikling i Danmark, og det har endnu ikke vist sig i hvor høj grad, det danske samfund vil udskille f.eks. flygtninge som minoritetsgrupper. Men foreløbig er der ingen grund til at tro, at udviklingen i Danmark vil forløbe anderledes end andre steder i den vestlige verden. At modvirke tendensen til dannelse af egentlige minoritetsgrupper vil kræve en helt anderledes bevidst og målrettet indsats for at styrke minoritetsgruppernes stilling i det danske samfund end den indsats, vi hidtil har set.

Flere faktorer peger på, at flygtninge netop vil komme til at udgøre en minoritetsgruppe uden samme muligheder som danskere for at gøre sig gældende på alle planer i det danske samfund.

Langt de fleste flygtninge kommer fra samfund, der ikke er industrialiserede i samme grad som Danmark og resten af Vesteuropa, og

som heller ikke har den samme økonomiske og sociale velstand. I den vestlige verden opfattes disse lande som »underudviklede«.

I forlængelse heraf betragtes den tredje verdens kulturer ligeledes som »underudviklede« i forhold til den vestlige verden. Det fører let til, at den enkelte vesteuropæer også personlig føler sig på et højere udviklingstrin end den enkelte flygtning, og at den enkelte flygtning enten selv føler sig underlegen eller føler, at han bliver behandlet nedladende, og at hans færdigheder og egenskaber nedvurderes og misforstås.

Mange flygtninge oplever f.eks., at deres faglige uddannelser eller studier i hjemlandet ikke anerkendes i Danmark, og at de bliver henvist til at arbejde med noget helt andet end det, de er uddannede til, først og fremmest ufaglært arbejde. De mister således ikke alene kulturel, men også faglig og social anerkendelse ved at være flygtninge fra et tredje verdens land.

Mens mange flygtninge tidligere har været aktive og engagerede i samfundsudviklingen, bliver de i Danmark placeret som en marginalgruppe uden for samfundet og uden indflydelse på samfundsudviklingen. De har som »nye« i landet i praksis ikke samme mulighed, som de havde i deres hjemlande, for at deltage i den offentlige debat i aviser, tv og radio eller for selv at udgive aviser og blade, legalt eller illegalt. De har heller ikke længere deres politiske partier, deres trossamfund eller deres foreninger som basis.

I Danmark udgør flygtningene ikke nogen økonomisk eller politisk magtfaktor, og de har ikke store muligheder for at slutte sig sammen og udøve politisk indflydelse eller et samfundsmæssigt pres, der kan styrke deres position.

At forhindre disse negative følger af at være flygtning i Danmark må være et fælles ansvar for hele befolkningen, – og som derfor fordrer konkrete overvejelser og beslutninger af juridisk, økonomisk og social art fra regering og folketing.

Kapitel 3

Flygtninge, kultur og integration

Et af de mest brugte ord, når man diskuterer flygtninge i forhold til det danske samfund, er »integration«. Der er imidlertid mange forskellige definitioner af, hvad integration egentlig vil sige.

Oprindeligt kommer ordet integration af det latinske ord »integratio«, som betyder »at sammenføje til en helhed, at forny, at samordne til en ny helhed, sådan at delene forbliver sig selv«. (Gyldendal: Fremmedordbog 1964).

Integration er altså ikke et »ensidigt« begreb. Det er ikke kun et spørgsmål om flygtningenes evne og vilje til at tilpasse sig det danske samfund, men i lige så høj grad et spørgsmål om det danske samfunds evne og vilje til at optage og acceptere mennesker med en anden kulturbaggrund i det danske samfund. Og det er et spørgsmål om, hvilke materielle betingelser, arbejdsmæssige, boligmæssige, sociale osv., samfundet giver.

Mange fokuserer imidlertid på det første, når de taler om integration: om flygtningenes vilje til at overtage danske normer. De forventer, at flygtninge, når de kommer til Danmark, ikke alene har efterladt alle deres materielle ejendele, men også deres kulturelle ballast, i hjemlandet.

Voksne flygtninge kommer imidlertid med fuldt udviklede kulturværdier, normer, moralbegreber osv. Og det er herudfra, flygtningen møder og vurderer det danske samfund, ligesom vi møder og vurderer de flygtninge, som kommer til Danmark, ud fra vores kulturelle normer.

Hele spektret af normer, værdier og holdninger er en del af vores kulturbaggrund, og den har vi så at sige fået ind med modermælken gennem den »primære socialisering«, det vil sige opdragelsen i hjemmet og kontakten med andre mennesker i hverdagen.

Alle mennesker får op gennem barndommen »overdraget« be-

stemte normer, holdninger og livsværdier, som afspejler normerne, holdningerne og livsværdierne i det samfund, de tilhører. Disse kulturtræk tager man til sig som en del af sin personlige identitet – de er altså ikke noget, man umiddelbart vil være tilbøjelig til at »skifte ud« senere i tilværelsen.

Når man brat bliver afskåret fra sine kendte rammer og plantet i et helt nyt samfund, som flygtninge gør, kommer der pludselig uoverensstemmelse mellem ens egne kulturelle normer og det omgivende samfund. Man skal i gang med at justere sine medbragte livsværdier og sætte dem i forhold til værdierne i det ny samfund.

I den proces er der nogle kulturelle træk, der lettere lader sig påvirke og ændre end andre. De ydre træk som f.eks. boligformer, påklædning og madvaner forandrer sig hurtigst. Dybere og mere fundamentale kulturtræk som sprog og religion er man mere utilbøjelig til at ændre. De mest modstandsdygtige kulturtræk over for forandringer er dem, der har med forholdet til den nærmeste familie at gøre. Det er familiemønstret, forholdet mellem kønnene og forholdet mellem forældre og børn.

Når denne sociale enhed samtidig har en væsentlig funktion for flygtningen i den nye situation, når det drejer sig om social kontakt, sprog og i det hele taget værn mod isolation, er man nok endnu mere tilbøjelig til at holde fast ved den.

For at kunne fungere i det danske samfund må flygtningen sætte sig ind i et nyt sprog, nye normer og en helt ny måde at strukturere hverdagen på. Og det skal ske netop på et tidspunkt i hans tilværelse, hvor han i forvejen er i en svær psykisk situation efter flugten eller udvisningen fra hjemlandet. Han har det dårligst tænkelige udgangspunkt for at skulle lære at fungere i et nyt samfundsmønster. I stedet for glæden over og ønsket om at skulle lære en ny kultur at kende, er sorgen over det, han har mistet, den dominerende følelse ved det første møde med den danske kultur.

Det er vigtigt for ethvert menneske at have nogle samfundsmæssige rammer, hvor man ved, man hører til, og hvor man er med til at forme verden omkring sig.

I sit hjemland har flygtningen fungeret i nogle bestemte mønstre, som han kendte ud og ind, og som forekom ham ganske naturlige. De roller, som han selv og andre havde i samfundet, og de holdninger, han mødte, var umiddelbart til at forstå og placere i samfundsmønstret.

I det danske samfund oplever han pludselig, at der bliver sat

spørgsmålstegn ved normer og værdier, som han hidtil har betragtet som helt fundamentale og nærmest naturgivne. Han vil derfor også selv begynde at sætte spørgsmålstegn, sammenligne og vurdere de to kulturer.

For at kunne forstå og tilegne sig de nye kulturelle forhold er det nødvendigt, at flygtningen også kan forstå sin egen baggrund, forholdet mellem de to kulturer og de omstændigheder, der har bragt ham til et nyt land.

Tilpasningen til det nye samfund og den danske kultur vil komme som følge af disse sammenligninger og afvejninger mellem hjemlandet og Danmark, hvor flygtningen efterhånden forsøger at integrere de to kulturer ved at fastholde elementer fra sin egen baggrund samtidig med at han lidt efter lidt optager elementer fra den danske.

Det er vigtigt, at vi som danskere forstår, at der er tale om en proces, hvor der skal være kontinuitet mellem de to kulturer, og ikke et valg mellem to sæt værdinormer, som ikke kan forenes og eksistere side om side i samfundet.

Helt fri for modsigelser vil den proces selvfølgelig ikke være. Også danskere lever under modsætningsfyldte betingelser og har modsætningsfyldte normer, værdier osv. Måske forsøger man at tilnærme modsætningerne, eller måske forsøger man at holde dem adskilt, så de tilhører hver sit livsområde. Flygtningen laver muligvis sine egne tilnærmede konstruktioner ud fra de to sæt værdier og normer. Eller han fastholder på nogle områder et sæt, som han kun supplerer med elementer fra det andet. Måske dropper han andre sæt og laver blandingsformer, hvor de to sæt opløses. Måske beholder han begge sæt parallelt, men under alle omstændigheder må flygtningen ikke føle, at det er nødvendigt for ham at undertrykke sin egen kultur og identitet og bryde med sin baggrund for at kunne integrere sig og blive accepteret i det danske samfund.

Den kulturelle identitet hos flygtninge er således ikke en hindring for integration i det danske samfund, men snarere en forudsætning.

Integrationen er nemlig ikke et spørgsmål om, at flygtningen skal ændre eller udskifte sin identitet, men at han skal videreudvikle den ud fra de nye samfundsmæssige og personlige påvirkninger, han møder i Danmark, gennem kontakten med danskere og som følge af de nye roller og funktioner, han får i det danske samfund.

Kontakten med det danske samfund og mellem de to kulturer kan imidlertid både blive negativ og positiv. Det afhænger f.eks. af, om

flygtningen føler sin kultur – og dermed sig selv – respekteret eller nedvurderet af de danskere, han kommer i kontakt med. At føle sig respekteret og anerkendt er jo alle menneskers grundlag for at åbne sig over for andre, tage imod impulser osv.

En *positiv kontakt* mellem de to kulturer, hvor man mødes med lige betingelser og muligheder og med gensidig respekt, kan være med til at udvikle begge parter forståelse for forholdene i verden og mellem mennesker, og den kan være med til at overvinde racistiske og nationalistiske fordomme.

Den positive kontakt betyder, at begge parter bliver beriget med et indblik i og et kendskab til en anden kultur, og denne form for kontakt vil selv sagt virke fremmende på den proces, som flygtningen er i gang med, nemlig at skabe sammenhæng mellem de to kulturer.

Men mødet mellem de to kulturer kan også forløbe som en *negativ kontakt*. Flygtningen oplever f.eks. kontakten med det danske samfund som negativ, hvis han møder et krav om, at han helt eller delvist skal afskrive sin egen kultur og overtage den danske for at blive accepteret.

Dette krav behøver ikke at være formuleret åbent. Flygtningen vil føle kravet om at »blive dansk« som nærværende, hvis han f.eks. møder holdninger, der placerer hans kultur som lavere udviklet end den danske og ser den som en hindring for, at han vil kunne fungere i det danske samfund.

Flygtningen oplever ofte, at der bliver stillet indirekte krav om, hvor »dansk« han skal være for at blive accepteret forskellige steder i samfundet. Der kan f.eks. være en norm for, hvor »anderledes« man kan tillade sig at være på arbejdspladsen, en anden norm i boligkvarteret og en tredje i de forskellige offentlige institutioner.

Flygtningen kan få problemer med ikke at turde afvige overhovedet, fordi isolationen som afviger er truende til stede for ham, og fordi han ikke er i stand til at vurdere nøjagtigt, hvor stort »afvigelsesspillerum«, der er inden for rammerne af det accepterede. Der er jo ingen i et samfund, som slet ikke afviger, men danskerne kender grænserne for, hvad der tolereres. Måske stilles der også større krav om konformitet til flygtninge end til indfødte danskere, de skal være mere »danske« end danskerne selv.

Hvis flygtningen ikke kan – eller vil – leve op til de udtalte krav og holde sig inden for de usynlige tolerancegrænser, som forskellige grupper af danskere opstiller, har han også meget dårlige mu-

ligheder for at kunne gøre sig gældende i det danske samfund.

Når flygtningen ikke får mulighed for at føle en vis kontinuitet i sit skift mellem de to samfund og kulturer, men derimod føler, at han bliver mødt af diskrimination og mangel på respekt, kan kontakten med det danske samfund udvikle sig til en aggressiv konfrontation.

I den konfrontation vil flygtningen altid blive »taber«, i og med at han tilhører en minoritet, der er uden magt og indflydelse til at sætte sine krav igennem.

Hvis flygtningen oplever den dominerende kultur som undertrykkende, vil han også opleve den som en trussel, både mod hans mulighed for at opnå social anerkendelse i samfundet og mod hans personlige integritet. Den dominerende kultur vil reelt blive en hindring for hans integration i det nye samfund.

Den manglende integration kan føre til »af-kulturisering«, en proces, hvor flygtningen gradvis mister sine tidligere kulturelle udfoldelsesmuligheder uden samtidig at tilegne sig nogle nye. Også i forhold til det omgivende samfund har flygtninge mistet sine udfoldelsesmuligheder.

Manden og den tidligere udearbejdende kvinde har f.eks. mistet deres arbejde og har sjældent mulighed for at finde et tilsvarende i Danmark, og dermed har de også mistet evnen til selv at kunne forsørge familien.

Den hjemmearbejdende kvinde har mistet den struktur i hverdagen, som madlavning og husførelse giver i et tredje verdens land, hvor disse funktioner ikke er så gennemrationaliserede som her.

Psykologisk kan denne afkulturisering hos flygtningen give sig udtryk i en total afvisning af den nye kultur som et resultat af den oplevede diskrimination.

I Danmark har de langsigtede resultater af denne form for afkulturisering endnu ikke vist sig tydeligt, men erfaringer fra andre lande, f.eks. USA, viser, hvordan diskrimination og marginalisering af minoritetsgrupper ofte munder ud i ghettoagtige, subkulturelle livsformer og i kriminalitet, alkoholisme og narkomani, som man f.eks. ser det blandt sorte og puertorikanere i de amerikanske storbyers slumkvarterer.

At undgå en sådan udvikling er hele samfundets, ikke kun flygtningenes ansvar.

Kapitel 4

Flygtninge, eksil og psykiske kriser

Når man taler om flygtninge og eksil er det vigtigt at gøre sig klart, at flygtningen ikke kun opfatter eksilet som en befrielse for den undertrykkelse, han har været udsat for i hjemlandet, men som en forlængelse af undertrykkelsen.

Eksilet kan netop godt opfattes både som en *befrielse* og et *tab* på samme tid, nemlig en befrielse fra noget og et tab af noget andet. Og denne personlige konflikt mellem befrielse og tab vanskeliggør den personlige stillingtagen og processen med at finde sine egne vurderinger, mål og perspektiver i den nye situation.

Eksilet er en forlængelse af undertrykkelsen forstået på den måde, at det er en *yderligere straf*, som består af det tab og den sorg flygtningen lider ved på en gang at miste sin familie, sine venner, sit hjem, sit arbejde, sit land og nogle gange også sin nationalitet (det er ikke ualmindeligt at flygtninge bliver frataget deres statsborgerskab). Straffen består også i, at flygtningen brutalt bliver afskåret fra den virkelighed, han kender og er en del af, og fra de aktiviteter, han tidligere har engageret sig i, og som har haft stor betydning for hans hidtidige tilværelse, hans selvopfattelse og hans identitetsfølelse. Flygtningen mister alt, hvad der betyder noget for ham. Hvis han er heldig, får han dog måske sin nærmeste familie med sig i eksilet.

Det at tvinge sine politiske eller religiøse modstandere i eksil, direkte eller indirekte, er en undertrykkelsesmetode, som bruges lige så bevidst og med samme formål, som politisk forfølgelse, fængslinger, tortur og terror mod bestemte befolkningsgrupper i hjemlandet.

Man kan altså sige, at den fysiske og psykiske undertrykkelse i hjemlandet afløses af en ny form for psykisk undertrykkelse, eksilet.

For mange flygtninge bliver eksilet en langt større psykisk belastning og mere destruktivt for personligheden end den undertrykkelse og de traumatiske oplevelser, der er gået forud for eksilet.

Det psykologiske betydningsfulde ligger her i, at den enkelte flygtning ikke har været med til at bestemme over sin egen skæbne. Hvis det kunne have ladet sig gøre, ville han have bestemt anderledes. Det uddyber følelsen af magtesløshed og fremmedgørelse over for ham selv.

I hjemlandet var den fysiske og psykiske forfølgelse en del af den politiske kamps betingelser. Fængslinger, tortur og mord var forudsigelige hændelser og omkostninger, som man på forhånd havde gjort sig klart eksisterede.

At være forberedt på disse ting udgjorde en del af ens psykiske beredskab i det politiske arbejde, man deltog i. Forfølgelsen og undertrykkelsen var kendte og veldefinerede begreber og ikke i sig selv i stand til at bryde kontinuiteten i ens identitet, samfundsrolle og selvopfattelse.

Forfølgelse, fængselsophold og tortur var etaper eller sandsynlige hændelser i ens tilværelse, som ikke var ensbetydende med brud på samme måde som eksilet. Der var stadig sammenhæng mellem ens egen personlige historie og samfundets udvikling.

Undertrykkelsen var direkte og personificeret, og den forfulgte blev også gennem undertrykkelsen bekræftet i sin egen opfattelse af sig selv som undertrykt og som deltager i en politisk, social eller religiøs kamp.

Som flygtning i et andet land er man sat udenfor på en helt anden måde, end når man f.eks. er i fængsel. Det er vanskeligt at betragte eksilet som en etape i den politiske kamp. Eksilet fremstår i meget højere grad som en definitiv afslutning på grund af den geografiske afstand og på grund af den passivitet i forhold til ens tidligere engagement, som man pludselig er tvunget ud i.

I eksilet er man både fysisk og psykisk forvist fra sin egen historie og udvikling.

I eksillandet oplever flygtningen det, der foregår, som »de andres historie«, en virkelighed, som han ikke er en del af.

Nogle flygtninge opdeler – bevidst eller ubevidst – deres liv i to perioder: den ene før og den anden efter ankomsten til eksillandet. Fortiden huskes som fuld af betydning, og den kommer til at blokere nutiden, der opleves som meningsløs og fremmed. Fremtiden kan flygtningen slet ikke forestille sig. Han føler, at han slet ikke har

noget fremtidsperspektiv ud over at vende tilbage til sit hjemland og dermed sin fortid.

Andre, f.eks. bådflygtningene er dog kommet med en forestilling om en fremtid i eksillandet. Flygtningen vil i begge tilfælde søge sin identitet bekræftet inden for sin egen gruppe og altså prøve at genskabe de politiske, religiøse og sociale grupper, han kender fra hjemlandet, sammen med andre landsmænd i eksilet. Disse grupper opfylder flygtningens behov for at bevare sin identitet, men de giver samtidig en større afstand til de nye omgivelser.

Gruppen af eksilerede kan imidlertid aldrig erstatte de sociale rammer fra flygtningens hjemland. Han vil få et ambivalent forhold til gruppen, ofte på grund af interne konflikter, som uundgåeligt opstår i en gruppe, der er nyetableret, og som man i virkeligheden er »tvunget« ind i af omstændighederne.

De psyko-sociale omstændigheder hos flygtninge

De psyko-sociale forhold, et menneske lever under, forandrer sig drastisk, når man kommer i eksil. Samspeilet med familie og venner ændrer sig – eller kommer helt til at mangle – og det samme gælder deltagelsen i forskellige sociale aktiviteter. De psyko-sociale faktorer har stor indflydelse på et menneskes psykiske tilstand, og ændringer i familieforhold, social placering, arbejde og f.eks. politisk aktivitet er medvirkende til, at flygtninge ofte kommer ud i personlige kriser, der tilspidser så meget, at rådgivning kan blive nødvendig.

I det følgende vil vi beskrive, hvordan de psyko-sociale omstændigheder ændrer sig på en række områder hos flygtninge i Danmark i forhold til den tidligere tilværelse i hjemlandet.

Sprog

Flygtningens manglende kendskab til det danske sprog betyder, at han ikke umiddelbart er i stand til at kommunikere med danskere. Sprogproblemer kan være årsag til misforståelser og deraf følgende usikkerhed hos flygtningen. Den manglende sproglige formåen styrker den følelse af utilstrækkelighed, som mange flygtninge i forvejen oplever.

Flygtningen er ikke i stand til at modtage og formidle viden, meninger og holdninger eller til at give et nuanceret udtryk for sine følelser. Det fører til en manglende oplevelse af sig selv i forhold til an-

dre, en manglende identifikation med de sociale omgivelser, og man vil ofte reagere på den situation ved at trække sig endnu mere tilbage og isolere sig yderligere.

Det kræver faktisk et meget dybt og mangeårigt kendskab til et sprog, før man formår at bruge det og udtrykke sig så nuanceret, at det man siger er dækkende for tankerne bag det, man ønsker at sige. De fleste mennesker opnår aldrig at kunne udtrykke sig lige så godt på et sprog, de først har lært som voksne, som på det eller de sprog, de er vokset op med og har som deres modersmål.

Når danskere har svært ved at forstå og erkende flygtningens interesser og behov, skærpes nødvendigheden af at kunne kommunikere sprogligt præcist og forståeligt, og det betyder, at den negative effekt af manglende sproglig beherskelse stiger. Sproglige misforståelser kan let blive udlagt som danskerens bekræftelse på, at flygtninge er anderledes, sære og ønsker at være for sig selv.

Familie og venner

At leve i et nyt land med et nyt sprog og en ny kultur er noget, man kan lære at tilpasse sig lidt efter lidt. For mange flygtninge er det største savn i eksilet det, at de ikke længere tilhører et socialt netværk bestående af hele deres familie – også onkler, tanter, fætre og kusiner, som vi i Danmark opfatter som fjernere familiemedlemmer, der ikke har den store betydning for os i vores dagligdag – og en kreds af familiens nærmeste venner og naboer, som man har et fællesskab med.

I de lande, de fleste flygtninge kommer fra, har den udvidede familie ikke kun en følelsesmæssig funktion, men også en praktisk og en økonomisk.

Familiemedlemmer hjælper hinanden materielt, når nogen er i knibe. Man passer hinandens børn og forsørger de familiemedlemmer, der ikke kan forsørge sig selv. Inden for den udvidede familie er der en meget højere grad af fælleseje og fællesøkonomi, end vi er vant til.

Det er familien, og ikke samfundet, der udgør den enkeltes sociale sikkerhedsnet.

I og med at familiens enkelte medlemmer er bundet sammen ikke kun af familieband men også af økonomiske bånd, føles familiesamhøret og ofte også forholdet til de nærmeste venner af familien som langt mere varigt og forpligtende end de bekendtskaber, flygtningene oplever i Danmark. Mange flygtninge giver da også udtryk for,

at de ikke formår at knytte venskaber til danskere, som blot tilnærmelsesvis ligner den form for venskab med daglig kontakt og gensidige forpligtelser, som de kender fra hjemlandet. Dertil er omgangsformerne i Danmark alt for anderledes, og efter flygtningenes opfattelse tit for overfladiske.

Det er især kvinderne, som tabet af den udvidede familie går ud over. For kvinder er det ofte det allerværste savn i eksilet og det, som er sværest for dem at overvinde og lære at leve med.

I flygtningenes hjemlande er roller og sociale sfærer meget mere kønsopdelte end i Danmark. Kvindernes sfære er privatsfæren og hjemmet, mens mændene står for det udadvendte liv, lønarbejdet og de politiske aktiviteter.

Den støtte og det sociale tilhørsforhold, som kvinderne normalt har fundet inden for familien, bortfalder i eksilet. For kvinden i eksil kan savnet af familien betyde isolation i en grad, som hun aldrig før har kendt til. Mens manden fortsat tager sig af den udadvendte kontakt til samfundet, går til undervisning og omgås andre flygtninge, risikerer kvinden at skulle tilbringe dagen helt alene i hjemmet, med undtagelse af de timer, hun evt. går til undervisning på Flygtningehjælpens Sprogskole.

Konsekvensen kan blive, at kvinden ikke i samme grad som sin mand lærer det danske sprog og de danske normer at kende, og det kan føre til konflikter i deres forhold.

Nogle kvinder oplever imidlertid også en vis lettelse ved ikke længere at være underkastet den kontrol og magt, som også ligger i den udvidede familiestruktur, hvor især unge kvinder ofte føler sig domineret af de ældre i familien. Disse kvinder får pludselig nogle muligheder, som de ikke tidligere har haft, og de begynder at vende sig mere udad mod samfundet og finde nye livsformer. F.eks. finder en del af de kvinder, som tidligere arbejdede i hjemmet, ud på arbejdsmarkedet i eksillandet. For kvinderne får lønarbejdet en identitetsfremmende og -bekræftende funktion på en helt anden måde, end det får for manden. Mens manden tit oplever, at han bliver fagligt degraderet i eksilet, føler kvinden sin identitet styrket, uanset hvilken form for lønarbejde hun får, hvis hun ikke tidligere har arbejdet uden for hjemmet.

Tabet af den udvidede familie fører altså ikke nødvendigvis til et entydigt negativt kriseforløb for kvinden. Det kan også føre til en proces med nyorientering og personlig udvikling.

Disse forandringer i kvindernes tilværelse fører – sammen med

påvirkninger fra det danske samfund – til ændringer i kønsrollemønstret blandt flygtninge, på samme måde som kønsrollerne blandt danskerne også har ændret sig i takt med, at familiens struktur og kvindens rolle i samfundet forandrer sig.

Selv om kvindelige flygtninge – lige som danske kvinder – stadig har hovedansvaret for arbejdet i hjemmet, er der blandt flygtninge også sket ændringer i retning af, at flere og flere mænd deltager i det huslige arbejde.

Også for danskere kan den omstilling være fyldt med konflikter og medføre et behov for rådgivning, og det vil i mindst lige så høj grad være tilfældet for flygtninge.

Parforholdet

En anden forandring for flygtningene er, at familien i de første år i Danmark har mistet sin traditionelle rolle som beslutningstagende organ. Flygtningefamilien oplever, at alle afgørelser omkring dens fremtid afhænger af udefrakommende, de danske myndigheder og Dansk Flygtningshjælp f.eks.

Familiens udfoldelsesmuligheder er meget begrænsede. Den kan ikke selv bestemme, hvor den vil bo, arbejde osv. Deres traditionelle familiestruktur og rollefordeling gør det især svært for manden at tilpasse sig de nye forhold. Familien kan således have utroligt svært ved at »rekonstruere« sig.

Manden kan f.eks. ikke affinde sig med, at han ikke længere har forsørgerrollen over for familien. Det danske samfunds struktur og det beskyttende system, familien kommer ind i via Flygtningehjælpen, giver ikke manden mulighed for at spille en aktiv rolle i forbindelse med familiens underhold, hvilket er med til at skabe frustration og en personlig desintegration hos flygtningen. Manden føler tit, at han mister herredømmet over familien, og det kan give anledning til interne konflikter. Han bliver frataget sin gamle rolle uden at have tilstrækkelige muligheder for at udvikle en ny. Hvis kvinden tilmed får arbejde før ham, lærer sproget hurtigere eller i det hele taget har lettere ved at fungere i det danske samfund, opstår der ofte alvorlige problemer i parforholdet.

Det kan give problemer, hvis den ene af ægtefællerne hurtigere får et udadvendt liv og sociale kontakter end den anden, men det kan også give problemer, hvis begge parter føler sig isolerede i hjemmet og overladt til hinandens selskab hele døgnet, hvilket ofte er tilfældet for flygtningene.

Både manden og kvinden udvikler tit nogle forventninger til forholdet og til den anden part, som ingen af dem kan leve op til. Hver især har de behov for – og forventninger om – stor forståelse og støtte fra den anden part. Men familien formår ikke at indfri de nye behov, der er opstået, og parret formår ikke at skabe et tilstrækkeligt trygt miljø til, at problemerne kan overvindes og den enkelte føle, at han/hun får den støtte og opbakning, han/hun har behov for. Ofte er det sådan, at begge ægtefæller har nogle store behov og krav, men kun meget lidt overskud at give af på grund af de dårlige betingelser og muligheder, deres situation medfører.

I og med at familien tilbringer så megen tid sammen, først i modtagelseslejren, så i flygtningecentret og senere i hjemmet, vil der også være flere muligheder for at se alle problemerne og blive opmærksom på den manglende kommunikation og spændingerne mellem ægtefællerne.

Resultatet heraf har været en alarmerende høj skilsmisseprocent blandt især yngre flygtningepar. Man skal dog også her medtænke de begivenheder, der gik forud for eksilet, idet de ofte er starten på den proces, der tilspidnes i eksilet.

I mange tilfælde har manden f.eks. været lang tid i fængsel, under jorden eller borte fra hjemmet af andre årsager.

Det har betydet, at kvinden har måttet overtage nogle af mandens traditionelle funktioner og rollen som leder af familien, og hendes afhængighed af manden er gradvist blevet mindre. Hun er begyndt at leve et mere selvstændigt og uadvendt liv, fordi hun var tvunget til at klare alle familiens forpligtelser alene eller med børnenes hjælp. Hun har måske haft erhvervsarbejde, og hun har måske deltaget i politiske aktiviteter f.eks. i forbindelse med mandens fængsling, hvor hun har gjort forsøg på at få ham fri eller få opklaret, hvor han i det hele taget opholdt sig. Alt det har givet hende en ny selvstændighed og selvtillid. Hun har været igennem en proces, som manden ikke har deltaget i og måske ikke har været særlig opmærksom på.

Når familien igen skal til at leve sammen i eksilet, vil manden forsøge at overtage sin gamle rolle, men det kan ikke altid lade sig gøre. Nogle af hans funktioner kan f.eks. også være overtaget af det ældste barn, og barnet kan ikke uden videre overgive disse funktioner til faderen og blive barn igen. På en masse områder kan det blive meget svært for manden at genetablere kontakten til konen og børnene og finde sin nye rolle og funktion i familien.

I mange tilfælde oplever manden også, at hans adfærd inden for familien står i skarp modsætning til de demokratiske idealer, han måske ellers har kæmpet for i samfundet. Han lader sine aggressioner gå ud over kvinden og børnene, og inden for familien sker der en gentagelse af den undertrykkende struktur, som han ellers er modstander af.

Denne selvmodsigelse erkender han måske mere eller mindre klart, hvilket kan føre til en følelse af skam og skyld og oplevelsen af svigt og et personligt nederlag, der kan få ham til at tie med problemet og undlade at snakke det igennem med andre.

Et andet problem, som kan påvirke parforholdet og give anledning til skilsmisse, er mødet med de danske seksualnormer og den danske seksualmoral. Fra hjemlandene, som normalt enten er katolske eller muslimske, har kvinden ingen seksuelle rettigheder, men mange »ægteskabelige forpligtelser«.

Mændenes rettigheder er derimod ubegrænsede, og ved mødet med den friere danske seksualmoral er ubuddet af muligheder pludselig stort. Det opfatter kvinden som ydmygende og stødende, og mandens eskapader kan blive ødelæggende for ægteskabet, (hvad de ikke nødvendigvis ville være i hjemlandet).

Også følelsen af at være marginaliseret, at være en minoritetsgruppe i det danske samfund, er en faktor, som kan påvirke ægteparret og familiens interne liv. Hvis familien føler sig sat uden for samfundet, vil det styrke tendensen til, at de enkelte familiemedlemmer vil søge alle deres sociale behov tilfredsstillet inden for familien. Sprogveskkeligheder, manglende kendskab til omgangsformerne i det danske samfund og manglende omgangskreds fører til øget isolation, man trækker sig tilbage i familien.

Arbejde

Som flygtning har man mistet sit arbejde og dermed de muligheder for faglig anerkendelse, økonomisk uafhængighed, selvrealisation og kontaktmuligheder, som et arbejde indeholder.

Undersøgelser blandt arbejdsløse danskere viser, at arbejdsløshed er en stor psykisk og social belastning, og det gælder også for flygtninge, måske i endnu højere grad.

For flygtninge vil denne belastning blive intensiveret af, at arbejdsløshedssituationen er kombineret med en skrøbelig livssituation i det hele taget.

Mænd er – under alle samfundsformer – vant til at få deres sociale,

personlige og kønsmæssige identitet bekræftet gennem arbejdet, og denne bekræftelse bliver for flygtningen brudt i eksilet. I familien indebærer det en ændring af rollerne, hvor mandens tidligere funktion som hovedforsørger og naturlig autoritet falder væk og i den første lange periode erstattes af hele familiens afhængighed af Dansk Flygtningehjælp.

Det oplever han i familien som meget degraderende, og det kan føre til store problemer i form af mindreværdsfølelse og forringet selvrespekt.

Hvis konen er i arbejde, og manden er arbejdsløs, oplever manden situationen som endnu værre, fordi kvinden på det punkt har overtaget hans tidligere rolle og funktion.

Hvis manden har arbejde, men et arbejde, han opfatter sig overkvalificeret til, kan han føle sig identitetsløs på samme måde, som hvis han var arbejdsløs. Han føler ikke, at han i det mindste kan bruge eksilperioden til en faglig udvikling.

At få arbejde i eksillandet er for manden et meget vigtigt led i at kunne genskabe selvfølelsen. Et lønarbejde bestyrker ham i opfattelsen af sig selv som et samfundsnyttigt menneske på lige fod med alle andre. Hvis arbejdet tilmed er fagligt relevant, får han mulighed for at bruge sine kvalifikationer og videreudvikle sig fagligt, og det kan i sig selv bryde følelsen af meningsløshed ved eksilopholdet og genskabe den kontinuitet i fremtidsudsigterne, som det påtvungne eksil har brudt.

For kvindernes vedkommende betyder eksilet, at flere end tidligere kommer ud på arbejdsmarkedet. Det kan både give nogle udviklingsmuligheder og nogle vanskeligheder, dels på grund af det dobbeltarbejde, hun vil få, og dels på grund af eventuelle konflikter i parforholdet. Manden er ofte ikke parat til at acceptere kvinden som forsørger på lige fod med ham selv.

Kvindens nye bevidsthed om at hun kan forsørge sig selv kan imidlertid give hende en større tro på sig selv som et aktivt individ med en funktion, der har en samfundsmæssig betydning.

Politisk aktivitet

Mange flygtninge kommer fra en tilværelse, hvor politisk kamp har været en vigtig del af deres sociale liv og personlige identitetsfølelse. De har været aktive og engagerede i en udvikling, som de i eksilet er blevet afskåret fra at følge på andet end et intellektuelt, teoretisk plan. De har ikke mulighed for at deltage i kampen, de kan kun in-

formere eksillandets befolkning om, hvad der foregår i deres hjemland og evt. forsøge at skaffe moralsk støtte i form af f.eks. underskriftsindsamlinger.

For mange flygtninge, både mænd og kvinder, er muligheden for at kunne fortsætte dette relevante politiske arbejde i forhold til hjemlandet fortsat en vigtig dimension i deres identitetsfølelse og i deres personlige perspektiv for eksilopholdet. En fortsættelse af det politiske arbejde fra hjemlandet sammen med landsmænd i samme situation som en selv giver også flygtningen en mulighed for kollektiv bearbejdning af nogle af de fælles problemer, flugten fra hjemlandet, savnet af familien og tilværelsen i Danmark giver.

Der er en tendens til, at flere kvinder deltager i det politiske arbejde i eksillandet end i hjemlandet. I mange tilfælde er det udelukkende manden, som har været aktiv i hjemlandet, mens kvindens engagement først er begyndt at komme aktivt til udtryk i eksilet.

Blandt mandlige flygtninge er der imidlertid en tendens til – hvis det er muligt – at begrave sig så dybt i politisk arbejde, at det fortrænger alle andre livsområder. På den måde kan forsøget på at finde kontinuitet og fortsætte det livsprojekt, der er startet i hjemlandet, i realiteten blive en hindring for erkendelsen og bearbejdningen af den krise, eksilet indebærer, i stedet for en støtte. Der kan ske det, at de psykiske problemer intellektualiseres og fortrænges som uvæsentlige i forhold til det politiske arbejde og derfor ikke bliver bearbejdet. Den politiske aktivitet kan udvikle sig til at overskygge alt andet i flygtningens tilværelse og blive hans eneste aktivitet overhovedet.

Det er vigtigt for flygtninge at kunne fortsætte den politiske aktivitet i eksilet, men det er også vigtigt, at det politiske arbejde får den rette dimension i tilværelsen og ikke en altdominerende plads.

Som eksemplerne vi her har trukket frem viser, er ændringerne i de psykosociale omstændigheder i eksilet så omfattende og brudskabende, at hele den tidligere sociokulturelle og emotionelle orienteringsflade er splintret. Den sociale virkelighed flygtningen befinder sig i, er i virkeligheden ikke *hans*, men »de andres« – det er *deres* historie, *han* låner fodfæste i.

Erindringerne fra hans hjemland og de ting han var igennem der, samt informationerne om det der sker nu, bringer ham i en psykisk krisetilstand, som ubearbejdet kan få fatale konsekvenser for hans personlige liv.

Eksil og psykiske kriser

Et menneske, der udsættes for så mange traumatiske oplevelser, som en flygtning gennemlever – både før og efter han kommer i eksil – vil meget ofte befinde sig i en psykisk krisesituation.

Flygtningen har dels været igennem perioder med forfølgelse og måske tortur i hjemlandet, dels oplevet et smerteligt tab af alt, hvad der har betydet noget for ham i tilværelsen, og før han har nået at bearbejde disse oplevelser, skal han yderligere i gang med en proces, hvor han skal omstille sig til at fungere i et samfund, han ikke kender, og hvor han måske ikke føler sig velkommen.

Forfølgelse og tortur var tidligere forbundet med noget, der var af større personlig betydning, fordi man var en del deraf. I eksilet mærkes omkostningerne nu umiddelbart, og de har fået større selvstændig vægt i ens tilværelse.

Alene en af disse faktorer kan for nogle mennesker være nok til at udløse en *psykisk krise*. For flygtningen er den psykiske krisesituation udløst af en lang række faktorer, som forstærker hinanden og tilsammen bevirker, at hans liv bliver totalt uoverskueligt og hans identitetsfølelse truet. I yderste konsekvens kan krisen føre til psykisk sammenbrud og desorganisation af hele personligheden.

De psykiske kriser hos flygtningene skal ses som reaktioner på en række ualmindelige og ekstremt belastende tilstande. Der er altså ikke umiddelbart tale om sygelige reaktioner. Men der er imidlertid en tendens til, at de akutte psykiske reaktioner hos flygtninge »sætter sig« og bliver dybere og mere permanente og udvikler sig måske til egentlige psykiske lidelser. Selve de psykiske reaktioner på forfølgelse og eksilering kan således blive de udløsende faktorer for psykiske forstyrrelser.

Med udgangspunkt i resultaterne af en række videnskabelige undersøgelser af flygtninges psykiske reaktioner i eksil, vil vi i det følgende beskrive de symptombilleder, der synes at være karakteristiske og vigtige til forståelse af, hvad det kan indebære »at være i eksil«.

Det er umiddelbart en vigtig pointe i hele eksilspørgsmålet – og i denne sammenhæng i forhold til psykiske krisereaktioner – at eksilets krise ikke blot ses som en *personlig* krise, men i samme grad som en *kollektiv* krise, hvis løsning i sidste instans er eksilets ophør og hjemvendelse.

Denne dobbelthed er væsentlig til forståelse og tolkning af de psykiske reaktioner.

Undersøgelser af flygtninges psykiske reaktioner i eksilet har vist, at de samme symptomer går igen hos forskellige grupper af flygtninge. Det er et *reaktionsmønster*, hvor nogle symptomer optræder i starten af eksilperioden, mens andre først kommer efter nogen tid.

Blandt flygtninge, som kun havde været i eksil i op til tre måneder, var de mest almindelige reaktioner:

- psykosomatiske forstyrrelser
- angst
- søvnforstyrrelser
- koncentrationsbesvær
- fobier
- aggressivitet
- depression

Flygtninge, der havde været i eksil i 2-3 år viste sig foruden ovennævnte reaktioner også at lide under ensomhedsfølelse, – have selvmordsfantasier samt problemer i ægteskabet.

Angst, fobier, aggressiv adfærd og forskellige psykosomatiske forstyrrelser kan ses som *akutte reaktioner*, i den forstand at de har en direkte forbindelse tilbage til oplevelser i hjemlandet forud for flugten eller eksileringen, f.eks. den forfølgelse eller tortur, flygtningen eller medlemmer af hans familie har været udsat for.

Egentlige *langtidsreaktioner* som f.eks. ægteskabskonflikter, ensomhedsfølelse og selvmordsfantasier, er problemer som har mere direkte forbindelse med hverdagslivet i eksil end med oplevelserne i hjemlandet og selve det at blive tvunget i eksil.

Disse problemer, som altså opstår senere i eksilperioden er ikke så koncentrerede om flygtningens egen identitet. De har mere karakter af problemer i hans *relationer* til andre mennesker. Ensomhedsfølelsen hænger f.eks. sammen med en følelse af ikke at blive forstået af sine nærmeste, hvilket selvmordsfantasier også kan være udtryk for. De ægteskabelige konflikter opstår på grund af parternes overdrevne krav på og kritik af hinanden.

Man kan sige, at de akutte reaktioner mest er *individuelle reaktioner*, der hænger sammen med den enkelte flygtninges helt personlige oplevelser og identitet, mens langtidsreaktionerne i højere grad er *kollektive reaktioner* i den forstand, at de opleves som mere almene problemer, og at de har sammenhæng med den sociale situation, flygtninge som gruppe befinder sig i.

I det følgende vil vi gennemgå nogle af de mest almindelige psy-

kiske krisereaktioner og de deraf følgende symptomer:

Angst

Angstfølelsen oplever langt de fleste flygtninge i starten af eksilperioden, dvs. inden for det første år. Angsten er dels en reaktion på hændelser forud for flugten, dels en reaktion på ikke at vide, hvad der skal ske med ens liv, og endelig en reaktion på ankomsten til et land, der på alle måder virker fremmed.

Flygtningen oplever normalt angsten som noget udefinerligt og uhåndgribeligt. Det er en »fritflydende« angstfølelse, der ikke er rettet mod noget bestemt, og det gør det sværere for flygtningen at bekæmpe den.

I hjemlandet var angstfølelsen konkret og håndgribelig, man vidste umiddelbart hvad det var, man var bange for. Det er meget sværere at håndtere den angstfølelse, der opstår i eksilet, hvor man objektivt set føler, at man ikke har nogen grund til at være angst.

Hos nogle flygtninge kan angstfølelsen udvikle sig til paranoide reaktioner, begrundet i oplevelser fra hjemlandet, videreført og farvet af de nye betingelsers særlige karakter. Flygtningen nærer mistillid til alt og alle omkring sig, ikke kun til det nye og ukendte, der omgiver ham, men også til f.eks. hans egne kammerater og landsmænd.

Flygtningens situation som fremmed i et ukendt land kan uddybe følelsen af angst over for de nye omgivelser. Den isolation, han føler, usikkerheden på, hvordan hans situation i det nye land er, og manglen på fremtidsudsigter kan få virkeligheden omkring ham til at fremstå truende og kontrollerende på en måde, der kan minde om den situation i hjemlandet, han lige har forladt.

Det gør ikke angstfølelsen mindre, at der rent faktisk kan være noget reelt i flygtningens oplevelse af sine nye omgivelser som kontrollerende og måske fjendtlige og afvisende.

Angstfølelsen kan komme til udtryk gennem udadvendte reaktioner, såsom aggressiv optræden eller selvdestruktiv adfærd, men den kan også vendes indad og tage form som f.eks. overdrevent søvnbehov og depressiv, apatisk adfærd.

Det er meget almindeligt, at angsten giver sig udtryk i forskellige psykosomatiske lidelser, som fremmes af ikke at kunne udtrykke og måske ikke på det bevidste plan ville acceptere problemerne og vanskelighederne, men i stedet vil fastholde, at man ikke har grund til at føle angst.

Symptomerne på angstfølelsen kan f.eks. være kvælningss fornemmelser, svimmelhed, hjertebanken, søvnløshed, mareridt, bulumi eller anorexi (henholdsvis overdreven spisetrang og spisevægring). Desuden kan man reagere med store følelsesmæssige svingninger og med at udvise en meget lav irritationstærskel generelt.

Angstreaktionerne kan ramme alle flygtninge, også mennesker, som aldrig tidligere har lidt af angstfornemmelser. Angsten er hverken en unormal eller en sygelig reaktion på den type psykiske belastninger, en flygtning har været igennem. Men nogle kommer ikke ud over angsten. Den bliver i stedet til en mere permanent paranoid eller depressiv tilstand, som kommer til at optræde uafhængigt af den akutte krise, som i første omgang udløste reaktionerne.

Mange flygtninge befinder sig i en »choktilstand«, når de ankommer til eksillandet. Under den farefulde periode i hjemlandet har flygtningen været i konstant psykisk beredskab, hvor han hele tiden har skullet tænke klart og kunne beherske sine psykiske reaktioner. Han har måske været forberedt på at skulle modstå tortur uden at afsløre sine kammerater – han har måske været under tortur, eller har oplevet venner eller familie blive tortureret.

I eksilet har det psykiske forsvar, flygtningen havde opbygget over for forfølgelsen i hjemlandet, ikke længere nogen funktion, og flygtningen oplever, at han endelig kan »give slip«. Det er meget almindeligt, at angsten og sorgen over det, der er sket i hjemlandet, først får lov at komme til udtryk i eksilet, når flygtningen er kommet i sikkerhed og føler, at han uden risiko kan svække sit psykiske beredskab. På det tidspunkt kommer reaktionen så med ekstra styrke. Det betyder, at flygtningen ikke er i besiddelse af den psykiske styrke, som kan hjælpe ham gennem den første svære periode i eksilet, hvor han også har brug for et ekstra psykisk beredskab til at tackle alle de nye situationer og omvæltninger, eksilet indebærer. Og han får ikke den psykiske støtte, han har brug for i den situation.

F.eks. kommer tilbuddet – eller kravet – til flygtningen om at gå til danskurser netop på dette tidspunkt, hvor alt er uoverskueligt og kaotisk, hvor tankerne er vendt mod hjemlandet, kammeraterne og familien, som han forlod, og som måske er i fare, og dermed på et tidspunkt hvor han slet ikke er parat til eller har det psykiske overskud og motivationen for at lære et nyt sprog og et nyt samfund at kende. Han slås måske også med en dyb skyldfølelse over at have forladt sit hjemland, sine venner og sin familie. En skyldfølelse

over, at han er i live, mens andre har måttet ofre deres liv. Han har dårlig samvittighed over at sidde i et dansk undervisningslokale og ønsker sig måske endda tilbage til fængslet i hjemlandet.

Koncentrationsbesvær, søvnløshed, grådanfald, ensomhedsfølelse, depression, apati og selvmordstanker kan være reaktionen på det, der er sket i hjemlandet og på skyldfølelsen over at være flygtet.

Eftervirkninger af tortur

Flygtninge, der har været udsat for tortur, kan lide af direkte fysiske eller psykiske følger af torturen.

De fysiske følger kan være direkte konsekvenser af den mishandling, man har været ude for, f.eks. brækkede lemmer, sår, indre kvæstelser osv., men også mere diffuse lidelser som f.eks. migræne, rygsmerter og mave- og tarmlidelser. Mange som har været udsat for tortur lider af hukommelsestab, unaturlig træthed, koncentrationsbesvær og indlæringsvanskeligheder.

Torturen kan også have psykiske følger for identitets- og selvverdsfølelsen. Mange lande bruger bevidst tortur for at nedbryde menneskers psykiske beredskab, og det kan føre til mindreværdsfølelse og en følelse af, at man mister sin identitet, at ens personlighed går i opløsning.

Også flygtninge, der ikke har direkte påviselige torturskader, kan reagere med mindreværdsfølelse, depressioner og angst. Ofte skal der ikke ret store påvirkninger til for at udløse disse følelser.

Mange flygtninge er bange for at have fået hjerneskader i forbindelse med torturen. De mærker, at der er sket forandringer i deres personlighed og er bange for at være blevet sindssyge.

Alle disse reaktioner og lidelser medfører en konstant følelse af psykisk og fysisk sårbarhed og svækkelse, som virker blokerende for al aktiv udfoldelse i en periode, hvor det er ekstra påkrævet. Det kan føre til en slags »lammelsestilstand«, hvor man lukker sig helt inde i sig selv i passivitet, forstenelse og tavshed.

Noget, som også er almindeligt hos flygtninge, som i hjemlandet har været udsat for tortur eller andre former for tvang, er, at de udvikler en overdreven irritabilitet. De får en meget lav irritationstærkel, der kommer til at fremstå som et karakteristisk træk i deres personlighed.

Depressioner

Depressioner er lige så almindeligt forekommende som angstfølel-

sen, men de viser sig ofte først efter en del tid i eksilet.

Mange flygtninge oplever langt mere intensive depressive perioder i eksilet end f.eks. i forbindelse med forfølgelsen i hjemlandet.

Depressionerne opstår ved konfrontationen mellem lettelsen og den tilsyneladende ro ved at være i sikkerhed i asyl landet på den ene side, og på den anden side angstfølelsen, afmagten og sorgen over tabet af ens tidligere tilværelse.

Hos flygtninge viser depressionerne sig oftest som apati, isolation, nostalgi, bitterhed, selvmordstanker og en total mangel på interesse for omgivelserne, for ens egen fysiske konstitution og for enhver selvstændig aktivitet. I værste fald kan denne tilstand fortsætte i årevis.

Langvarige depressioner kan få en dyb indvirkning på hele ens personlighed.

Den deprimerede isolerer sig fra samfundet og fra andre mennesker, også fra sine nærmeste venner og familien, og han lider af ensomhedsfølelse. Han sover ofte alt for meget og er totalt initiativløs.

Hos nogle kan selvmordstanker udvikle sig til en tilbagevendende tvangstanke, og selvmordsfantasierne er det næsten umuligt at aflede opmærksomheden fra.

Depressionerne kan forstærkes i kraft af den situation, flygtningen befinder sig i eksil landet, hvor han bliver konfronteret med en række nye krav og problemer, som han skal overvinde.

De muligheder for selvbekræftelse og feedback fra sine omgivelser, som flygtningen er vant til fra hjemlandet, mangler han i eksil landet. Folk i eksil landet har ingen mulighed for at opfatte ham sådan, som han opfatter sig selv, og som han blev opfattet i hjemlandet. Han befinder sig i et »socialt og personligt tomrum«, som det i forvejen kan være svært at komme ud af, også selv om man ikke lider af depressioner.

Den afmægtigheds- og mindreværdsfølelse, som de sproglige problemer og det manglende kendskab til det danske samfund giver flygtningen, er medvirkende årsag til de depressioner, han oplever, og de forstærker hans følelse af ensomhed og isolation.

Samtidig oplever han måske nederlag i forhold til danskundervisningen, sine muligheder på arbejdsmarkedet eller sit ønske om at starte en uddannelse, og disse nederlag kommer netop på det tidspunkt, hvor han har aller mest brug for at føle sit selv værd styrket. Nederlagene fremmer imidlertid den følelse af utilstrækkelighed, han i forvejen kæmper med.

Isolation og ensomhedsfølelse

Følelsen af at være isoleret er selvfølgelig umulig helt at undgå, når man er kommet som flygtning til et fremmed land. Isolationen skyldes først og fremmest tabet af familien, vennerne og det samfund, man tilhørte i hjemlandet. Samtidig føler flygtningen sig isoleret i forhold til det nye samfund, ikke mindst på grund af sprogsvanskelighederne, der forhindrer ham i at knytte nye kontakter og venskaber og i at forstå, hvad der foregår omkring ham og i det samfund, han nu er en del af. Sprogproblemerne betyder også, at han ikke kan give udtryk for sine følelser og holdninger på et tidspunkt, hvor han netop har brug for at kunne forklare sin situation og være sikker på, at han bliver forstået.

Fordi mange flygtninge i forvejen er i en sårbar situation, kan det være svært for dem at klare den isolation, de mærker i eksilet, uden psykiske følger. Og mange reagerer på den isolerede situation, de føler, de befinder sig i, ved at tage afstand fra omgivelserne og selv isolere sig yderligere.

Isolation i psykologisk forstand kan dels være en reaktion på manglende stimulation fra omgivelserne, og dels en reaktion på overflod af stimuli.

Manglen på stimulation medfører en følelse af usikkerhed, som man fører over på sine omgivelser, og dermed kan man have lagt grunden til kommende paranoide reaktioner hos sig selv.

En overflod af stimuli betyder, at man bliver oversvømmet med indtryk i en mængde og et tempo, som man slet ikke kan nå at tage til sig i og forholde sig til.

Hvis man i forvejen er »trusselorienteret«, f.eks. som følge af oplevelser i hjemlandet, kan alle disse nye indtryk i eksillandet virke truende på én. Man føler sin identitet og sin personlige integritet truet.

Også i dette tilfælde kan man reagere med en stærk usikkerhedsfølelse over for omgivelserne, som kan udvikle sig og føre til paranoia, angst, desorientering og forvirring. Man opbygger et forsvar mod alle disse indtryk ved at isolere sig og trække sig tilbage fra dem.

Identitetsproblemer

Begrebet identitet kan forklares som et menneskes egen, personlige livshistorie. Man får ikke tildelt en identitet som en én gang given og uforanderlig størrelse. Identiteten dannes og udvikles ud

fra den samfundsmæssige virkelighed, man som menneske er en del af. Et menneskes identitet afhænger af dets placering i samfundet af dets opfattelse af menneskene omkring sig, og af andre menneskers opfattelse af den pågældende.

At få en identitet betyder, at man også samtidig får en plads i verden. Barnet tilegner sig sin identitet sammen med den verden, identiteten peger mod. Det er dele af den samme proces.

Barnet tilegner sig en identitet gennem tilegnelsen af nogle egenskaber, moralbegreber, færdigheder og et sprog, som formidles til barnet af den nærmeste familie og omgangskreds. Efterhånden begynder barnet selv at udøve disse færdigheder og egenskaber gennem sine handlinger. Det er gennem handlingerne, og gennem omverdens reaktion på ens handlinger, at man får sin identitet bekræftet. Man lærer efterhånden at placere sig selv i forhold til andre mennesker, og man ved, hvordan andre reagerer over for en.

Man får efterhånden en bestemt selvopfattelse, og man tilegner sig nogle bestemte roller i samfundet. Man oplever en indre kontinuitet i sit liv, og man føler sig tryk i forvisningen om at være anerkendt af mennesker, der betyder noget for én.

Identitetsoplevelsen består således i mødet mellem det, der kommer »indefra«, altså det, man opfatter som sit eget »jeg«, og det, der kommer »udefra«, altså andre menneskers reaktioner.

En voksen flygtning kommer til sit nye land med en identitet, som blev udviklet og bekræftet af hans forhold til andre mennesker i hjemlandet. Den bekræftelse mangler han i eksilet. Ved ankomsten til eksillandet skal flygtningen igennem en række personlige omvurderinger, dels af sig selv, og dels af sit forhold til andre mennesker og af andre menneskers forhold til, opfattelse af og reaktioner over for ham.

Disse stadige omvurderinger vil uundgåeligt medføre en personlig krise, som først er slut, når han har fundet en ny, stabil social rolle og identitetsforankring i det nye samfund.

I Danmark vil flygtningen opleve, at han bliver placeret i nogle nye roller og funktioner, der ikke svarer til hans forudsætninger og hans forventninger til sig selv.

Fordi ingen kender ham – og måske først og fremmest fordi ingen forventer noget af ham eller tillægger ham nogen medbragte kundskaber og værdier – oplever flygtningen, i hvert fald i starten af sit ophold i Danmark, at han ikke får mulighed for at bruge sine evner og sin viden. Han får altså ikke den sociale anerkendelse, som han

før opfattede som en »naturlig« del af sin identitet.

De roller, han før havde i familien og blandt sine venner, kan heller ikke bruges mere. Han har mistet trygheden ved at være i en gruppe, hvor han kendte sin egen og de andres roller og placering i forhold til hinanden.

Den rolle flygtningen får tildelt i det danske samfund, svarer måske ikke til den rolle, som han ønskede eller forventede at få. Måske oplever han endda, at han slet ikke får nogen rolle, eller nogen betydning og funktion, i det danske samfund. Han føler måske, at han ikke slår til, at han ikke er i stand til at bestemme over sin tilværelse. Han føler sig underlegen, mindreværdig, utilstrækkelig og magtesløs. Reduceret til et menneske, der ikke er herre over sin egen skæbne.

Den følelse kan let forstærkes af den måde, flygtningen modtages på i det danske samfund. Han oplever en form for umyndiggørelse fra de instansers side, som han er underlagt i Danmark. Hans skæbne er lagt i hænderne på først grænsepolitiet, så Direktoratet for udlændinge, Dansk Røde Kors og Dansk Flygtningehjælp, før han til sidst bliver »overdraget« til en kommunes varetægt. Han er udsat for et formynderi, på godt og ondt, som de færreste kender til fra deres hjemland. Han kan let føle, at alt initiativ bliver taget fra ham, og at han bliver betragtet som et menneske uden ressourcer til at tage vare på sin egen tilværelse. Det kan være med til at uddybe den identitetskrisen, han i forvejen befinder sig i.

Når man ikke længere kan handle, indgå i en sammenhæng med andre mennesker og opleve og forstå verden omkring sig, vil man opleve det, som om ens identitet forsvinder. Man føler, at ens liv ikke længere hænger sammen, og man er bange for, at det heller ikke vil komme til det igen. Man kan slet ikke forestille sig, hvordan ens fremtid vil forme sig.

I den proces, hvor flygtningen skal tilegne sig den danske kultur og finde sig en ny social rolle i samfundet, er det vigtigt, at der er mulighed for at forene den identitet, den selvopfattelse og de rolleforventninger, flygtningen føler som sine egne, og de roller, omverdenen tilskriver ham eller forlanger af ham. For det er herigenem, at han oplever sit eget »jeg« og sin omverden i et harmonisk samspil med hinanden og ikke som en desintegration, der forårsager identitetskonflikter.

Hvis flygtningen føler, at han stadig har betydning som menneske, at han bliver accepteret, at hans baggrund og værdier i tilværel-

sen respekteres, og at han har mulighed for både at give og at modtage i forholdet til andre mennesker, så vil han heller ikke så let komme til at føle, at hans identitet smuldrer og går i opløsning.

Men måske får flygtningen ikke de reaktioner fra andre mennesker – danskerne – som han har brug for i processen med at udvide sin identitet og tilegne sig den danske kultur. Måske får han nogle helt andre reaktioner, end han havde ventet, eller måske får han slet ikke nogen reaktioner overhovedet.

I det tilfælde oplever han udelukkende mødet med det danske samfund som noget negativt, som et smerteligt tab af et miljø, hvor han kunne trives og udvikles. Et tab, der ikke erstattes af noget nyt socialt miljø, som han kan udvikle sig i. Det kan medføre en stærk følelse af isolation og identitetsløshed.

Samlivsproblemer

Det er ikke kun som enkeltindivid og i forholdet til sig selv og sin egen identitet, at en flygtning befinder sig i en krisesituation. Også i forholdet til sine nærmeste, i familien og i parforholdet, er der ofte store problemer.

Samlivsproblemer blandt flygtninge, hvor begge ægtefæller eller hele familien er i eksil, er meget almindelige.

Man kommer f.eks. i tvivl om både sine egne og partnerens følelser, i og med at man ændrer sin selvopfattelse og sin adfærd (f.eks. med overdreven irritation eller aggressivitet som en ny egenskab).

Disse problemer har både sammenhæng med de personlige psykiske vanskeligheder og kriser, som den enkelte flygtning befinder sig i, og med de mere kollektive reaktioner på eksiltilværelsen, som vi vil behandle i det følgende afsnit.

Hjemvendelsestraume, transitreaktion og nostalgisyndrom

Mange flygtninge lider under et såkaldt »hjemvendelsestraume«. Eksilet opfattes som en transittilstand, en midlertidig tilværelse, hvor håbet og forventningen om en gang at kunne vende tilbage til hjemlandet overskygger ønsket om og evnen til at integrere sig i eksillandet og opbygge en ny tilværelse der.

Dette hjemvendelsestraume lammer flygtningen i forhold til alle initiativer, som efter hans opfattelse står i modsætning til at vende tilbage, f.eks. det at lære dansk, få et permanent sted at bo, en uddannelse eller et arbejde i Danmark. Han lever i stedet så at sige med kufferterne pakkede og sindet lukket af for den konkrete virkelig-

hed, der omgiver ham. Han opfatter det således også som meningsløst at prøve at knytte nye kontakter i Danmark.

Flygtningen opdeler sit liv i to verdener. Den ene, i hjemlandet før eksilet og efter en eventuel tilbagevenden er en verden fuld af betydning, mens den anden, flygtningens aktuelle tilværelse i eksilet, er en verden uden betydning, en parentes i hans tilværelse.

»Transitreaktionen« viser sig som en hang til isolation, handlingslammelse, idealisering af hjemlandet og en overdreven kritisk og negativ holdning til Danmark.

Den nostalgiske reaktion, hvor flygtningen vender tankerne mod hjemlandet, kan i sig selv godt være en sund, identitetsstyrkende reaktion, der hjælper ham igennem bearbejdningen af de smertelige hændelser forud for eksilet. Men nostalgien kan også være så overdrevet, at den bliver til et »nostalgisyndrom«, hvor flygtningen passivt fordyber sig i længslen efter hjemlandet i en sådan grad, at det blokerer for alle aktiviteter. Afklaringen af integrations- og eksilproblemet springes over til fordel for drømme om fortiden. I den form bliver nostalgien til virkelighedsflugt, og den fastholder ham i en selvdestruktiv proces og virker nedbrydende på hans forhold til omverdenen.

Den måde kan flygtningen leve på i årevis, og hvis hans holdninger og reaktioner ikke bliver bearbejdede, kan de udvikle sig i sygelig retning med tendenser mod psykisk opløsning.

Flygtningen vil tit også være belastet af skyldfølelse over for de efterladte i hjemlandet. Han føler, at han bare er »stukket af« fra det hele, og har derfor stadig sin opmærksomhed rettet mod begivenheder i hjemlandet.

En flygtning, der lider af »nostalgisyndromet«, vil ofte lide af konstant træthed og fysisk svækkelse, fjendtlighed over for omgivelserne, en hang til at fordybe sig i det fortidige og være belastet af irritationssymptomer.

Nostalgisyndromet kommer tit som en følge af andre psykiske reaktioner og vanskeligheder i starten af eksilet og er således en slags opbobling af alle de øvrige reaktioner.

At flygtningen gennem de nostalgiske fiksering på hjemlandet kommer til at *idealisere* dette, betyder samtidig som en logisk konsekvens, at han ofte *undervurderer* de muligheder, som det nye samfund trøds alt byder ham. Men i og med, at han undervurderer sine muligheder i det danske samfund, kan han med tiden også let komme til at undervurdere sig selv som person. Han risikerer også

at udvikle en generel apati. Eftersom han ikke opfatter det nye samfund som »sin« virkelighed, men som et sted, hvor »de andres historie« foregår, vil han vige tilbage for at påtage sig ansvar og forpligtelser i forhold til det. På den måde sætter han sig selv endnu mere udenfor, end han er i forvejen i kraft af, at han er fremmed.

Marginalisering

Den akutte angst og paranoia, som mange flygtninge oplever i starten af eksilet, kan senere forstærkes af oplevelsen af at være blevet en minoritetsgruppe i det danske samfund. Flygtningen føler sig – i nogle tilfælde reelt, i andre tilfælde fiktivt – marginaliseret og diskrimineret på arbejdsmarkedet, i uddannelsessystemet og i andre sociale og private sammenhænge. Det kan medføre en følelse af mindreværd i forhold til omgivelserne, der opfattes som fjendtlige og truende. På denne måde kan flygtningen selv være med til at befæste den position som minoritetsgruppe, som det danske samfund har givet ham. Han kan endda i nogle tilfælde reagere med en »reflektorisk racisme«, hvor det danske samfunds afvisning af ham, får ham til at være lige så afvisende og negativ over for det danske samfund.

2. del

Kapitel 5

Kriseteori og kriseintervention

Flygtningenes individuelle og kollektive reaktioner kan, under en vis periode og under bestemte forhold: her-og-nu-eksilsituationen, tolkes som forventelige reaktioner på belastninger af forskellig art: eftervirkninger af oplevelser i hjemlandet (forfølgelse, fængsel, tortur) og omplantningen til en ny kultur og et nyt land (tilpasningsproces, som de vil have fælles med andre minoritetsgrupper, som f.eks. indvandrere).

Men det viser sig også, at alle disse individuelle og kollektive reaktioner, og i særlig grad en konstellation af dem, kan udvikle sig til omfattende psykiske kriser med en mulig total desorganisering af personligheden (selvmordsfantasier, ensomhedsfølelse, dybe depressioner, osv.).

Disse reaktionsmønstre synes, at være såvel 'normale' belastningsreaktioner som reaktioner af mere patologisk karakter. Dette peger på nødvendigheden af en relevant psykologisk krisebearbejdning.

Forståelsen af eksilsituationen kan netop ikke etableres ved at se på denne som et »isoleret symptom«. Man bør tværtimod indkredse dens karakteristika og de dermed forbundne reaktionsmønstre ved at inddrage såvel psykiske som sociale, kulturelle og ideologiske aspekter.

Vi vil i det følgende gå lidt mere teoretisk ind i de forskellige kriseteorimodeller. Dels vil vi tage udgangspunkt i *J. Cullbergs* kriseteori og dels i den teori, som psykologer, psykiatere og læger, der arbejder med flygtninge i Europa, har udviklet – først og fremmest i det belgiske center COLAT for psykosocialt arbejde for flygtninge.

Kriseteori

Psykologiens kriseteorier består af en række modeller, som kan bruges til en forståelse af de psykiske reaktionsmønstre hos mennesker i en krisesituation. Kriseteorierne dækker både mere almindelige livsproblemer og reaktioner, som man tidligere har regnet for lidelser, der krævede psykiatrisk behandling.

I disse kriseteorier betragtes kriser som led i et menneskes identitetsudvikling, hvor man går ud fra, at udviklingen af et menneskes identitet ikke er slut med ungdomsårene, men fortsætter hele livet. I løbet af livet vil man nødvendigvis skulle igennem en række kritiske perioder.

Cullberg har udviklet en krisemodel, som systematisk beskriver en krises årsager, forløb og symptomer. Han har desuden præciseret hvilke kriser i et voksent menneskes liv, der kan betragtes som almindelige udviklingskriser, og hvilke, der kan betragtes som såkaldte traumatiske kriser.

Udviklingskriser er de kriser, som ethvert menneske i større eller mindre grad må forvente at skulle igennem i sit livsforløb. En udviklingskrise udløses af en ydre hændelse, som er almenmenneskelig og forventelig i den enkeltes tilværelse. Alligevel kan den godt føles overmægtig og således skabe krisen i den enkeltes liv.

Den traumatiske krise er derimod karakteristisk ved, at den er udløst af en uforudsigelig ydre hændelse, som ligger ud over de belastninger, som kan kaldes almindelige livsproblemer.

Den ydre hændelse betyder, at den kriseramte føler sig truet på sin fysiske eksistens, sin sociale identitet og tryghed eller basale tilfredsstillelsesmuligheder i tilværelsen.

I praksis er det ikke altid muligt at skelne skarpt mellem de to former for kriser.

Psykiske belastninger kan have forskellig indflydelse på den psykiske tilstand fra menneske til menneske. Det skyldes, at den indre fortolkning og betydning af krisen er forskellig hos forskellige personer.

Om en ydre hændelse resulterer i en krise vil bl.a. afhænge af den enkeltes »fortolkning« af den belastning, han har været ude for. Det vil sige om hændelsen har en styrke og et indhold, der overskrider hans psykiske ressourcer og den tilpasningsevne, tilværelsen har givet ham.

En anden faktor, som har betydning, er om personen på tids-

punktet for den uventede hændelse, er inde i en periode, hvor hans psykiske følsomhed er større end ellers. Det har f.eks. betydning, om han er i en stabil periode af sit liv eller inde i en brydningstid, som f.eks. ved overgangen fra ung til voksen.

Også de sociale omgivelser, som personen befinder sig i, har indflydelse på, hvordan den kriseskabende hændelse påvirker ham, lige som omgivelsernes reaktion på hændelsen har betydning.

Som eksempler på traumatiske kriser, nævner Cullberg (1976, s. 120 ff.) syv situationer:

1. *Tab af nogen eller noget*, som man er nært knyttet til.
2. *Tab af selvbestemmelse, selvstændighed og uafhængighed* i form af en fysisk eller social begrænsning, der virker truende på ens selvopfattelse.
3. og 4. *Problemer i forbindelse med parforhold og børn*, f.eks. seksuelle problemer, problemer med mande- og kvinderollen og problemer med det at få og have børn.
5. *»Social skam«*, dvs. problemer med at tabe ansigt, ikke at kunne leve op til sin gruppes og sin kulturs forventninger.
6. *Samfundsmæssige ændringer*, der indebærer brud, f.eks. hvad angår arbejde, bolig eller lignende, som på længere sigt kan give problemer i familien.
7. *Ydre katastrofer* som f.eks. krigschok, reaktioner på ulykker og lignende hændelser, som indebærer dødsfrygt, angst, kaos og op hævelse af alle normale love og tilstande.

Den psykiske belastning, som udløser en traumatisk krise, er ofte blot et *»grundtraume«*, der følges af en kæde af andre traumer som konsekvens af det oprindelige. Det forstærker så igen det oprindelige traume, og gør bearbejdningen af det mere vanskelig.

Som det fremgår af de syv punkter, har flygtninges liv tit været præget af adskillige af de hændelser, som må regnes for væsentlige belastninger i et menneskes liv, og som hver især er nok til at udløse en alvorlig psykisk krise.

Den traumatiske krises forløb kan inddeles i fire faser som et hjælpemiddel til at forstå, hvor i et kriseforløb, et kriseramte menneske befinder sig. I praksis kan man ikke klart adskille de fire faser fra hinanden. En eller flere af faserne kan mangle eller de kan overlape hinanden. Modellen skal kun bruges som et fingerpeg om, hvordan forløbet normalt vil være.

De fire faser er:

1. *Chokfasen*, som kan vare fra et kort øjeblik til nogle døgn.

2. *Reaktionsfasen*, som kan vare i nogle uger eller måneder.
3. *Bearbejdningsfasen*, som kan strække sig fra en måned til et års tid.
4. *Nyorienteringsfasen*.

– *Chokfasen* er den fase, hvor personen konfronteres med den traumatiske begivenhed, som senere udløser den egentlige krisesituation.

Denne fase kan vare fra et kort øjeblik til op til flere døgn, indtil personen erkender, hvad det er, der er hændt. Forskellige mennesker reagerer forskelligt i chokfasen. Nogle reagerer f.eks. med en tilsyneladende lammet ro, andre med skrigen eller ubehersket latter.

For den chokramte er alt et følelsesmæssigt kaos, og han prøver af al magt at holde virkeligheden på afstand. Det betyder, at han som regel slet ikke husker begivenheder, der er sket og informationer, han har fået på dette tidspunkt. Han opfatter slet ikke, hvad der sker omkring ham.

Der findes imidlertid også kriser, hvor man ikke er i nogen egentlig chokfase. Omvendt kan chokfasen i nogle tilfælde løse sig fast og udvikle sig til en mere varig psykose.

Chokfasen udgør sammen med reaktionsfasen krisens akutte fase. Denne periode må ikke vare længere end 4 til 6 uger for at kunne kaldes akut.

– *Reaktionsfasen* indtræder, når personen begynder at reagere efter at have erkendt de traumatiske begivenheder, der har ramt ham, og har forstået konsekvensen af det, der er sket. Den kriseramte vil nu være dybt rystet og præget af følelsesmæssig forvirring og kaos. Han vil hele tiden prøve at finde en mening med det, der er sket, og en forklaring på det.

Hans psykiske energi vil i reaktionsfasen være koncentreret om den traumatiske begivenhed og om fortiden. Han vil prøve at placere ansvaret for det skete, og han er tit plaget af skyldfølelse og tvivl, som han kan give udtryk for ved selvdestruktive tendenser. Følelsen af sorg vil også komme i denne fase, og den giver sig både udslag i fysiske og psykiske reaktioner, som vil være forskellige fra person til person, alt efter hvilken intensitet, den enkelte oplever sorgen med og hvilken individuel betydning, det skete har for hans liv.

Reaktionerne vil også være afhængige af, hvilke forsvarsmekanismer, den enkelte mobiliserer over for den traumatiske begivenhed.

De symptomer, som er mest karakteristiske for reaktionsfasen er en *neurosetilstand* med lav vitalitet, irritabilitet, overfølsomhed, almen svækkelse og søvnløshed, samt *angst*, som kan variere fra en diffus følelse af ubehag og ængstelse til voldsomme angstanfald med hjertebanken, svedeture, søvnbesvær, mareridt, og *depression* med grådanfald, tilbageslukkethed, skyldfølelse, hypokondri og appetitløshed og endelig *aggressivitet*. Aggressiviteten kan ofte være indrekte i form af en krævende og afhængig holdning samt en adfærd, der skal give andre mennesker skyldfølelse. Personen reagerer ofte som en levende anklage mod sine omgivelser, som han ikke finder gør nok for ham. Aggressiviteten kan også være selvdestruktiv, f.eks. som selvmordsforsøg.

Også *psykosomatiske reaktioner* er almindelige i reaktionsfasen. Det er kroppens reaktioner på de fysiske og psykiske spændingstilstande, som belastningerne og krisen har sat den kriseramte i. Nogle af de psykosomatiske reaktioner er specifikke, dvs. de sætter sig som lidelser et bestemt sted i kroppen, i et bestemt organ, mens andre er mere ubestemmelige stressreaktioner. Af de mere specifikke psykosomatiske reaktioner kan nævnes menstruationsforstyrrelser, mavesår, fordøjelsesforstyrrelser og diarré.

Krisens akutte faser – chokfasen og reaktionsfasen – efterfølges af en bearbejdningsfase, der kan vare fra nogle måneder til omkring et år.

– *I bearbejdningsfasen* begynder den kriseramte at forsones sig med sit tab og de eventuelle begrænsninger, den nye situation har påført ham. Modsat de tidligere faser rettes energien nu mod nuet og fremtiden. Det er en forudsætning for at komme videre, at den kriseramte ikke længere forvrænger eller fortrænger virkeligheden omkring sig. Ved en vellykket krisebearbejdning vil den kriseramte i denne fase opleve, at han kan se udviklingsmuligheder, og han vil kunne mobilisere hidtil ukendte evner og kræfter.

Krisebearbejdningen kan imidlertid også mislykkes eller slet ikke komme i stand.

Hvis den kriseramte f.eks. har reageret meget kraftigt, er han måske kommet ud i en situation, hvor han er til fare for sig selv eller andre. Han kan f.eks. være inde i en psykose, eller han kan være startet på et narkotika- eller alkoholmisbrug, som han ikke kan komme

ud af. Han vil altså ikke komme i gang med at bearbejde sin krise.

Der kan også ske det, at personen ikke har givet sig selv lov til at reagere og vise sine følelser og sin sorg over det, der er sket. Han har derimod helt tiden forsøgt at »hanke op i sig selv« og behersket sig.

Nogle reagerer på den måde, fordi de er bange for at bryde sammen, hvis de giver deres følelser frit løb, eller fordi de frygter omverdenens reaktion på den desorganisering af følelser, som reaktionen indebærer.

I begge tilfælde vil personen være i en situation, hvor krisen ikke er blevet gennemlevet og ikke kan bearbejdes. Den fornægtede sorg kan så føre til psykiske sammenbrud meget senere i tilværelsen.

– *Nyorienteringsfasen* er den fase, der kommer, efter krisen er blevet bearbejdet, og de følelser, der før var kaotiske og smertefulde, er blevet strukturerede og erkendte.

De forgangne oplevelser vil nu optræde som en integreret del af personens liv, og han kan fuldt ud vende opmærksomheden mod fremtiden uden at skulle fortrænge fortiden og dens smertefulde hændelser. Disse hændelser er blevet til oplevelser, personen har forsonet sig med, og de erfaringer, som krisen har givet ham, bliver således grundlaget for hans videre udvikling.

En krise åbner altså for flere forskellige muligheder for et forløb. Den kriseramte kan på den ene side udvikle sig og modnes gennem krisen og få en større indsigt i sig selv, men krisen kan også medføre en indskrænkning i hans livsudfoldelse, en neurotisering eller personlig stagnation, alt efter hvor godt det lykkes personen at bearbejde krisen.

Kriseterapi

Kriseterapiens principper bygger på, at den kriserammes symptomer hænger uløseligt sammen med den eller de hændelser, som har udløst krisen. Og den psykologiske behandling adskiller sig fra den behandling, som bruges ved de psykiske lidelser, som f.eks. neuroser, der kræver en anderledes og længerevarende behandling.

I kriseterapien skal den kriseramte støttes i frit at turde give udtryk for sin sorg og sin smerte, sine skyldfølelser og sin aggressivitet. Han skal have hjælp til at erkende, at de symptomer, han lider under, har direkte sammenhæng med de hændelser, der udløste hans krisetilstand.

Behandlingsmetoden bygger altså på, at den kriseramte skal have støtte fra andre mennesker, men forudsætter, at den kriseramte selv medvirker aktivt, da den i høj grad er baseret på en mobilisering af hans egne psykiske ressourcer. Målet med behandlingen er, at den kriseramte gennem en bearbejdningsproces udvikler en nyorientering.

Den kriserammes reaktioner ses som en »normal« reaktion på belastende forhold, ikke som en sygdom. For at komme igennem krisen skal den kriseramte have hjælp til at bearbejde og strukturere de problemer, der førte til krisen, så han kan få en større indsigt i sine egne livsomstændigheder og derved udvikles og modnes.

Hvis det ikke sker, opstår en situation, hvor krisen kan betyde en indskrænkning af livsudfoldelserne og måske udvikle sig til en mere permanent psykisk lidelse.

Eksilspecifik kriseteori

På baggrund af de almindelige psykologiske kriseteorier har COLAT og andre fagfolk, der arbejder med flygtninge, udviklet en mere eksilspecifik kriseteori.

COLAT (Latin Amerikansk Kollektiv for Psyko-Socialt Arbejde), blev dannet i 1976 i Belgien, med tilknytning til Louvains universitet.

COLAT er et tværfagligt arbejdskollektiv bestående af psykiatere, psykologer, læger og socialarbejdere, som selv er latinamerikanske flygtninge. De samarbejder både med belgiske fagfolk og med fagfolk i udlandet.

At det netop er i Belgien, en sådan samarbejdsorganisation er blevet etableret, hænger sammen med, at landet ikke har haft nogen officiel myndighed til at tage sig af flygtnings integration i samfundet. For de latinamerikanske flygtnings vedkommende blev den mere formelle organisering af deres modtagelse og integration f.eks. varetaget af katolske kirkelige organisationer.

Nogle initiativer udgik fra de katolske universiteter, eksempelvis Louvain, hvor COLAT er tilknyttet. Her blev der oprettet åbne modtagelser, sprogundervisning osv., som flygtingene selv var med til at organisere. Dette arbejde var oprindelsen til COLAT, som siden etapevis har udviklet en velfungerende organisatorisk struktur og en omfattende klinisk praksis.

Derfor har COLAT fået en central placering som talerør for de

internationale strømninger i forskningen omkring det psyko-sociale arbejde med flygtninge.

COLAT's aktiviteter omfatter konkret psykologisk rådgivning og behandling af flygtninge. Desuden spreder de informationer om eksilproblematikken gennem diverse publikationer, bøger, artikler, rapporter og diskussionsoplæg til internationale konferencer m.m.

COLAT's arbejder er teoretisk og praktisk funderet og har to primære formål, der har både en politisk og en terapeutisk mission:

- at overvinde politiske og ideologiske modsætninger med henblik på at styrke befrielseskampen, både i hjemlandet og i modtagerlandet i solidaritets- og partiorganisationer.
- at overvinde de negative psyko-sociale følger af eksilet.

COLAT opdeler disse formål i en såkaldt »intern« og »ekstern« solidaritet.

Det *interne solidaritetsarbejde* beskrives i følgende punkter:

- øge hjælpen til kampen i hjemlandet.
- kæmpe for bevarelsen af hjemlandets kultur og identitet.
- forsvare sig mod at blive assimileret til et forbrugersamfunds værdier.
- skabe en effektiv psyko-social støtte til flygtninge i eksil nu og i fremtiden.
- give børnene livsværdier, der er i overensstemmelse med flygtningenes egne politiske, sociale og kulturelle værdier.

Det *eksterne solidaritetsarbejde* går ud på at skabe en rimelig relation til og kommunikation med de europæiske samfund, som man bor i.

Disse målsætninger er ikke fastsat én gang for alle. De er under stadig udvikling i takt med de voksende erfaringer. Det er en kollektiv og demokratisk proces, hvor flygtningene er drivkraft i udviklingen af teori og praksis – mens COLAT ser sig selv som deres »serviceorgan«.

En forudsætning for, at det formål kan opfyldes, er først og fremmest, at flygtningene accepterer eksilet som en virkelighed her-og-nu, der er betinget af de politiske forhold i hjemlandet og derfor i sidste instans uløseligt forbundet med udviklingen der, men som samtidig har en selvstændig eksistens som ny etape i kampen.

Essensen er, at man bruger eksilet som en »genopretningsperiode«, hvor man ikke blot reparerer skaderne, men også udvikler sig

personligt og politisk.

COLAT opfatter eksilet som en lang række af processer, der inderbærer, at flygtningens situation hele tiden ændrer og udvikler sig.

- Flygtninges psykiske kriser er afhængige af mange faktorer, bl.a.
- de samfundsmæssige forandringer, der er foregået i hjemlandet forud for eksileringen,
 - den udvikling og de kollektive erfaringer, flygtninge er i besiddelse af og
 - den enkelte flygtningens individuelle livshistorie, hans baggrund og hans psykiske tilstand ved ankomsten til eksillandet.

Flygtningens tilpasning til den nye tilværelse i eksil, opfattes således som en udviklingsproces, der *ikke* følger nogen *lige linie* fremad, men hvor udviklingen sker gennem en række skæringspunkter, i »cykliske bevægelser«.*

De kriseperioder, flygtningen skal igennem, kan ifølge COLAT inddeles i nogle faser, uden at man dog kan opstille et helt fast mønster, som alle vil reagere efter. Der er kun tale om nogle tendenser, og der kan være mange individuelle forskelle.

1. fase. Mistillidsetapen

Den første fase er mistillidsetapen. Flygtningen vil ofte i de første uger i eksil møde sine omgivelser med en generel mistillid over for alt og alle. Denne mistillid er ikke alene rettet mod eksillandet og dets indbyggere, men også mod hans egen gruppe.

Flygtningen vil ofte føle sig forfulgt og have tendens til paranoia. Han føler sin identitet truet, både af de nye værdier og normer, han bliver konfronteret med, og af de landsmænd, som allerede er i eksillandet.

Både flygtningen og hans familie overvældes af en følelse af ensomhed og angst for det ukendte. Her har det manglende sprogkendskab en stor betydning.

Alt i alt føler flygtningen sin tilværelse domineret af mistillid, isolation, frygt og ensomhed.

2. fase. Etape med relativ ro

Senere vil der komme en periode med relativ lettelse og ro. Flygt-

* Med cykliske bevægelser hentydes til hændelser og processer, der ikke altid foregår i samme rækkefølge og tempo, og som iøvrigt adskilles af kriseperioder.

ningen erkender, at de trusler, han tidligere følte, mere var et produkt af hans egen fantasi end af virkeligheden. Denne erkendelse giver ham mulighed for at vende sin energi mere udad, opsøge nye menneskelige kontakter og deltage i forskellige aktiviteter.

Den livsfare, han befandt sig i, før han kom i eksil, oplever han nu for alvor som forsvundet, og for en periode er det som om, livet triumferer. Han opdager, at solen stadig skinner, han har tag over hovedet, han får nok at spise, han er glad for at være i live.

3. fase. Modløshed- og depressionsetape

Herefter oplever de fleste flygtninge imidlertid en ny etape med modløshed og depression, i og med, at de konfronteres med konstante hverdagsproblemer og opdager, at tilværelsen ikke er så let endda.

Flygtningen er ikke psykisk rustet til at møde den nye virkelighed med alle dens vanskeligheder, og han føler sig handlingslammet, skuffet og aggressiv. Afmægtigheden udvikler sig til angst og depression.

4. fase. Integrationsetapen

Ofte befinder flygtningen sig meget længe – måske flere år – i tredje fase, før han – forhåbentlig – træder ind i den sidste fase i forløbet, integrationsfasen.

Denne proces kalder COLAT den *kritiske integration*, hvilket vil sige, at flygtningen uden at opgive sin egen identitet efterhånden accepterer og bliver en del af det nye samfund, der omgiver ham.

Den kritiske integration adskiller sig fra assimilation, idet sidstnævnte forudsætter, at flygtningen fuldstændig ændrer sine oprindelige livsholdninger, normer og værdier.

Mental sundhed i eksil

COLAT har lavet et såkaldt »mentalt sundhedsprogram«, som bygger på forebyggelse af negative kriseforløb.

Som den *primære forebyggelse* ser COLAT dels det overordnede politiske arbejde, f.eks. at bekæmpe anvendelsen af tortur, dels et konkret arbejde blandt flygtninge, som f.eks. kan gå ud på at organisere forskellige aktiviteter for børn og unge fra samme land.

COLAT ser f.eks. engagement i Amnesty International, Verdenskirkerådet, Russeltribunalet, menneskerettighedsorganisationer

m.v. som et led i den *primære forebyggelse*. COLATs deltagelse i internationale medicinske og psykologiske kongresser, hvor disse temaer behandles, er også et led.

I forhold til den konkrete situation, flygtninge i eksil befinder sig i, består den primære forebyggelse af informationsarbejde, materiel hjælp, kontakter til enkeltpersoner og organisationer.

COLAT har desuden startet forskellige fælles aktiviteter for flygtningegrupper ud fra den erfaring, at et stærkt og organiseret fællesskab i et vist omfang dæmper op for psykiske problemer i forbindelse med eksilet.

Den *sekundære forebyggelse* drejer sig om at gribe mere direkte ind over for de psykiske kriser, flygtninge kommer ud for, både på det forebyggende plan og med behandling af den enkelte flygtning.

Behandlingen foregår på flere niveauer: det individuelle, det gruppemæssige og det kollektive, ud fra følgende hovedprincipper:

1. Tidlig symptomsproing
2. Opmærksomhed over for flygtninge i krise
3. Forsøg på at undgå marginalisering af den kriseramte.

Disse principper forsøger COLAT at gennemføre i både det forebyggende og det terapeutiske arbejde.

Både forebyggelse og behandling skal foregå i tæt kontakt med flygtningenes politiske og kulturelle grupper i eksillandet ud fra den tankegang, at man ikke skal foretage behandling af flygtninge, men *med* dem. På den måde kan man også undgå, at flygtninge opfatter de psykiske vanskeligheder som en psykisk sygdom, men snarere opfatter dem som et fælles problem, affødt af den specielle situation, de som gruppe befinder sig i.

Udgangspunktet er, at den individuelt oplevede krise ikke kun skal indebære individuel behandling, men opfattes som en fælles krise, der også indebærer behandling.

Når f.eks. familien og den gruppe, man tilhører, bliver inddraget i behandlingsprocessen, betyder det en opblødning af den opfattelse, at det er den enkelte flygtning, der er »syg«.

En mandlig flygtnings tidligere rolle i familien eller i gruppen, kan i en krisesituation ændre sig og forrykke den hidtidige gruppedynamiske balance: f.eks. kan det indebære en situation, hvor den kriseramte fastholdes i en »dekvalificeret« position, hvor hans selvstændighed som person og hans ansvarlighed over for sine egne handlinger bliver mistænkeliggjort, samtidig med, at han bliver

syndebuk for familieproblemerne.

Denne og lignende situationer må absolut undgås, mener COLAT, og metoden er altså individuel terapi kombineret med gruppe-, par- eller familierapi og »netværksterapi«, hvor hele den gruppe, flygtningen tilhører, inddrages.

Netværksterapien går f.eks. ud på, at den enkelte kriseramte får støtte til at indgå i gruppesammenhænge af forskellig art sammen med folk i samme situation som ham selv, og senere også i bredere sammenhænge.

Denne praksis tager udgangspunkt i en idé om, at den krise, som man godt nok oplever og bearbejder individuelt, samtidig også må være en fælles krise, hvor nogle fælles behandlingsinitiativer er nødvendige. Der er tale om en kollektiv proces, som peger henimod en fælles bevidstgørelse og som følger heraf en handlingsændring.

Det er således ikke kun »specialistarbejde« at behandle flygtninges psykiske problemer, men flygtningenes fælles ansvar at forhindre dem i at udvikle sig og være med til at løse dem.

COLATs program adskiller sig fra de traditionelle former, som de finder »etnocentrisk*, vertikale** og autoritære« (J. Barudy, 1976), hvilket de begrundet på følgende måde:

1. Det terapeutiske indgreb bliver foretaget hen over hovedet på flygtningene på en sådan måde, at de dominans- og undertrykkelsesformer, som de tidligere var udsat for, bliver genskabt.
2. Dette dominansforhold mystificeres på forskellige måder.
3. Der er tendens til at nedvurdere og fornægte flygtningenes sociale og kulturelle baggrund.
4. Formålet med at gribe ind er assimilation, hvilket både socio-økonomisk og socialpsykologisk medfører fremmedgørelse for flygtningene.

Det endelige mål i COLATs mentale sundhedsprogram er, at nå den »kritiske integration« i eksillandet. Det betyder, at den enkelte flygtning, dels *bevarer* sin egen kulturelle identitet, dels *opsøger* indbyggerne i eksillandet og *udveksler* erfaringer med dem. På basis heraf, *udvikler* flygtningen en bevidsthed om og forståelse af flygtningegruppens status og funktion i eksillandet, med det formål at fremme den mellemfolkelige forståelse.

Den endelige mål i COLATs mentale sundhedsprogram er, at nå den »kritiske integration« i eksillandet. Det betyder, at den enkelte flygtning, dels *bevarer* sin egen kulturelle identitet, dels *opsøger* indbyggerne i eksillandet og *udveksler* erfaringer med dem. På basis heraf, *udvikler* flygtningen en bevidsthed om og forståelse af flygtningegruppens status og funktion i eksillandet, med det formål at fremme den mellemfolkelige forståelse.

* Overdreven hævde af egen kultur.

** Lodret. Hierarkisk struktur, hvor magten er koncentreret ét sted (øverst).

På den måde skal den kritiske integrationsproces udgøre den platform, hvorpå flygtningene politisk, socialt og personligt »repareres«, næres og udvikles. Eksilet opfattes altså som en mulighed for aktiv udvikling og ikke som udtryk for stagnation og inaktivitet.

Kommentar

Den her beskrevne kriseteori og kriseintervention, COLAT har udviklet, peger på nogle afgørende forhold, som Cullbergs kriseteori mangler.

Cullbergs skelnen mellem udviklingskriser og traumatiske kriser er dog relevant nok. Denne skelnen beror som beskrevet på *karakteren* af den udløsende situation, og Cullberg præciserer dette synspunkt yderligere gennem en redegørelse for typesituationer, som i sig selv kan være kriseudløsende.

Vi mener dog, at denne skelnen mellem de to kriseformer har visse begrænsninger.

For det første præciseres det ikke, hvorledes forholdet eller mulige forhold mellem de forskellige krisetyper kan være. Det synes vanskeligt at klassificere spektret af eksilreaktioner indenfor: traumatisk krise – contra udviklingskrise. Derfor vil vi argumentere for, at eksilreaktionerne hverken kan forstås under den traumatiske krises synsvinkel alene eller alene under udviklingskrisens synsvinkel, men snarere som en variant, der dels relaterer sig til elementer i begge – dels har sin helt specielle karakter.

For det andet synes Cullbergs tese om et *grundtraume* som udløser af et kriseforløb utilstrækkelig til belysning af eksilreaktionernes mangeartede facetter.

Dette grundtraume kan ganske vist ifølge Cullberg uddybes af tilstedende traumer, men forstås alligevel i princippet som en kontinuerlig kriseprocess med udgangspunkt i grundtraumet. Faseforløbet ses således som det, man betegner som *liniært*.

Overfor denne opfattelse står COLAT's påpegning af, at kriseprocesserne er foranderlige og diskontinuerte med et *cyklisk* faseforløb. I disse periodisk vekslede bevægelser forekommer skæringspunkter, hvor såvel identitetsstyrkende som identitetsnedbrydende faktorer gør sig gældende – og hvor der derigennem kan opstå kriser. Desuden er COLAT's fremhævelse af *tidsdimensionens* betydning for fortolkningen af de eksileredes psykiske manifestationer central. I kriseforståelsen inddrager dette synspunkt således tyde-

ligvis dels særlige historiske forandringer i henholdsvis hjemland – eksilland, dels forandringer og udviklinger i de enkeltes egne livshistorier.

Endelig inddrages de *fælles* erfaringer, som et rigtigt aspekt i eksilforståelsen på linie med de ovenfor nævnte samfundsmæssige og individuelle forandringsprocesser.

Der er visse overensstemmelser mellem Cullbergs og COLAT's kriseinterventionsformer, idet begge fokuserer på årsags- og ikke symptomløsning og på 'støtte'terapi i forskellige former.

Men mens Cullbergs kriseintervention tager udgangspunkt i *individets* krise er COLAT's udgangspunkt den *kollektive* krise, hvilket eksilet kan ses som udtryk for. Den krisebearbejdning (jvf. støttetapien) er således ikke blot en mulig interventionsform i forlængelse af en individuel terapi men en helt uadskillelig del af denne.

Heraf fremgår forskellighederne i deres overordnede målsætning.

Mens Cullbergs målsætning er *individerorienteret*, idet den sigter mod nyorientering for *individet* med henblik på *hans* udvikling og modning, er COLAT's målsætning *samfundsorienteret*, idet den udtrykkeligt er rettet mod forandringer i de *samfundsmæssige* strukturer som det overordnede mål i sammenhæng med og i forlængelse af en terapeutisk proces.

Kapitel 6

CEPAR's psyko-sociale arbejde med flygtninge i Danmark

CEPAR's historie og formål

CEPAR (Center for psyko-socialt arbejde for flygtninge) er en selvstændig institution, der varetager psyko-sociale og psykologiske behandlingsopgaver i flygtningearbejdet.

CEPAR er et samarbejde mellem en gruppe psykologer, der har specialiseret sig i flygtningsproblematikken, og repræsentanter fra de forskellige flygtningegrupper. Disse grupperes erfaringer og ressourcer er en vigtig forudsætning for det psyko-sociale arbejde – blandt andet er der oprettet et særligt tolkekorps. Desuden har CEPAR en afspændingspædagog og en læge tilknyttet som konsulenter.

CEPAR's målgruppe er alle flygtninge, såvel voksne som børn, samt personer, der venter på asyl.

CEPAR's formål er at udføre disse psyko-sociale og psykologiske opgaver på tværs af de eksisterende systemer og organisatorisk uafhængigt af disse.

Baggrunden for disse behov hos flygtningen er de psykologisk nedbrydende oplevelser, som ophold i fængel, tortur og forfølgelse i hjemlandet har affødt og de integrationsvanskeligheder, som opstår i Danmark. CEPAR's arbejde skal ses som et bidrag til at finde en løsning på de psykiske problemer, der opstår i en situation præget af det afsavn og den rodløshed, som eksilet medfører.

Formålet med CEPAR's arbejde kan kort beskrives i tre grundlæggende områder:

1. *Forebyggende arbejde*, hvis formål er at tilskynde til aktiviteter, der kan give psykologisk støtte til flygtninge i forhold til deres vanskeligheder med at integrere sig i det danske samfund.
2. *Psykologisk behandling* med henblik på at dække flygtningenes behov på disse områder. Der lægges speciel vægt på behandling

og forebyggelse af de psyko-sociale problemer, der opstår på grund af eksil-situationen og konfrontationen med en anden kultur og en anden psyko-social realitet, samt det at tilhøre en minoritetsgruppe i samfundet.

3. *Information og rådgivning* i samarbejde med danske institutioner, der har med flygtninge at gøre: Dansk Flygtningehjælp, kommunernes Social- og Sundhedsforvaltninger, skoler, daginstitutioner osv.

CEPAR's formål i ethvert arbejde med flygtningens psykologiske forstyrrelser, er *at bevare hans personlige integritet under eksilet*.

Hvis flygtningens livsprojekt går ud på en dag at kunne vende tilbage til hjemlandet, så gælder det om at sikre, at det kan ske på et psykologisk grundlag, der ikke er ødelagt af mange års ensomhed, hjemvé og angst i eksilet.

CEPAR blev officielt åbnet i januar 1985. Forud for denne åbning var gået et intensivt stykke planlægningsarbejde af de tre psykologer, som startede centret. De havde udformet en projektskitse, der indeholdt en plan for, hvordan man kunne lave psyko-socialt arbejde med latinamerikanske flygtninge i Danmark. Baggrunden for dette projekt var dels specialestudier på Københavns Universitet om flygtninge og psykiske kriser, dels konkrete erfaringer omkring flygtninge og eksil, samt en øget opmærksomhed omkring behov for psyko-social støtte til flygtninge.

Det oprindelige projekt drejede sig som sagt om latinamerikanske flygtninge, men blev, alt som planlægningen skred frem, udvidet til at gælde samtlige flygtningernationaliteter i Danmark. Dette skete på baggrund af den store tilstrømning af andre nationalitetsgrupper og det konkrete behov for hjælp, som disse grupper havde.

Igangsættelsen af CEPAR er oprindelig inspireret af lignende centre i især Belgien, Holland og Tyskland. CEPAR's medarbejdere har både før centrets oprettelse og efter dets start deltaget i faglige seminarer og konferencer i de pågældende centre i udlandet og har fuldført en efteruddannelse i psykoterapi i COLAT ved Louvains Universitet.

CEPAR er det første center af sin art i Danmark og har siden sin start haft konstant og overvældende stor søgning. Det psykosociale arbejde med flygtninge har ikke tidligere været prioriteret i Danmark, men den stadig stigende strøm af ofte hårdt belastede flygtninge og en øget erkendelse af de psykiske og sociale problemers

omfang (bl.a. intensiveret af den tiltagende til racisme grænsende modvilje mod den store tilstrømning af flygtninge i det danske samfund) har fuldstændig ændret dette forhold.

Bag oprettelsen af CEPAR står Dansk Psykolog Forening, Dansk Flygtningehjælp og en lang række humanitære og kulturelle organisationer.

CEPAR's arbejdsmodel

CEPAR's model for psykologisk behandling kan ikke placeres inden for en bestemt psykoterapeutisk retning, men er en specifik sammenkobling og videreudvikling af forskellige fremgangsmåder, med speciel inspiration fra COLAT i Belgien.

Modellen for den psykologiske behandling af flygtninge tager udgangspunkt i flygtningens historie og baggrund, idet hans lidelse opfattes som konsekvens af de overgreb, han har været udsat for i hjemlandet. Lidelsen skal samtidig ses i forhold til hans position som flygtning, hvor eksiltilværelsen truer det psykologiske velbefindende.

I sidste instans er lidelsens årsag og baggrund politisk og samfundsmæssigt bestemt, men de konkrete virkninger opleves på det psykologiske plan. Derfor må arbejdet både være rettet mod en udvikling af effektive behandlingsmetoder samt være baseret på en helhedsopfattelse af problematikken, dvs. ved at tage de politiske og samfundsmæssige forhold i betragtning.

Der må søges velegnede psykologiske behandlingsmåder, og der må ske en mobilisering af flygtninges egne kræfter i sammenhæng med kulturelle aktiviteter, som flygtningegruppen er fælles om.

I vores arbejdsmodel forsøger vi at undgå marginalisering og sygeliggørelse af flygtningen. En ren lægelig behandling af dem, der har været udsat for politisk undertrykkelse løber denne risiko, hvis behandlingen undlader at tage det psyko-sociale aspekt i betragtning.

Den psykologiske behandling af flygtninge præsenterer således særlige kliniske og sociale aspekter og stiller specifikke psykologiske krav til behandleren. Det bryder på denne måde med de traditionelle synspunkter inden for psykologisk behandling, idet flygtningeproblematikken i behandlingsmæssig forstand *ikke* er et rent klinisk fænomen, men er psyko-socialt bestemt, hvilket gør den traditionelle kliniske diagnostik (neurose, psykose) og metode uanvendelig – eller i bedste fald utilstrækkelig – som arbejdsredskab.

Erfaringer fra den psykologiske behandling af flygtninge

Flygtninge bliver henvist til CEPAR fra Dansk Flygtningehjælp, praktiserende læger og social- og sundhedsforvaltninger i kommunerne. Flygtninge kan også komme på eget initiativ.

De lidelser, som oftest giver anledning til, at flygtninge henvender sig eller bliver henvist til CEPAR, er:

1. En generel følelse af »ikke at have det godt« og at være ude af stand til at løse egne problemer.
2. Psykosomatiske symptomer som f.eks. søvnløshed, depressiv angst, paranoide fornemmelser, irritabilitet, hukommelsestab, koncentrationsvanskeligheder, træthed, psykomotoriske hindringer eller en kombination af flere af disse symptomer.
3. Problemer i parforholdet, i familien, med børnene og/eller den gruppe, man føler sig tilknyttet.
4. Problemer, som direkte har forbindelse med psyko-sociale og materielle forhold: integrationsvanskeligheder, udviklingsvanskeligheder, boligsituationen, en følelse af at være umyndiggjort, social isolation, osv.
5. Enhver kombination af de nævnte problemer.

Flygtningenes aktuelle psykiske lidelser er ikke kun en direkte reaktion på de traumatiske oplevelser, de har været udsat for i hjemlandet, men lidelser, der er blevet forstærket gennem den tid, der er gået og de nye former for social undertrykkelse, flygtningen har været igennem: at være tvunget til at flygte, følelsen af at være i ufrivilligt eksil, manglende integration i det danske samfund, osv.

Disse lidelser giver sig udslag i de symptombilleder, der tidligere er beskrevet. Man kan ofte møde dem i omtrent følgende form:

»Uden at vide hvorfor kommer jeg i en tilstand af dyb ligegyldighed og taber efterhånden lysten til livet. Jeg synes ikke, der er noget formål med tilværelsen her. Kun mine raserianfald og desperate handlinger bringer mig ud af denne tilstand. Desværre er det min kone og mine børn, det hele går ud over... Men efter mine anfald har jeg det meget værre og får voldsom skyldfølelse.«

Ligegyldig hvilke symptomer vedkommende har, er følelsen af »ikke at være den samme« og »at føle sig anderledes« altid til stede.

Formålet med den psykologiske behandling

I den psykologiske behandling af flygtninge har vi følgende formål:

– *Sammenhæng mellem de psykiske lidelser og eksilet.*

Flygtningen bliver hjulpet til forståelse af symptomernes karakter. Disse kan indses og forandres, hvis han forstår, at de psykiske manifestationer er en måde at udtrykke de oplevelser, modsætninger og konflikter, som eksilet medfører.

Derfor er det altid nødvendigt under den psykologiske behandlingsforløb at få flygtningen til at genkalde sig oplevelser under hele det forløb, som førte til, at han som flygtning befinder sig i Danmark. Formålet hermed er ikke kun at »forstå« disse erfaringer, men først og fremmest at skabe den nødvendige sammenhæng mellem de historiske erfaringer og deres individuelle udtryk i flygtningens psyke.

– *Afklaring af eksilets specifikke betydning for individet*

Desintegrationen og eksilets individuelle udtryksformer får sin egen betydning for hvert enkelt menneske og kan ikke standardiseres.

Det er vigtigt at forklare flygtningen dette. For at kunne nå dette mål, er det nødvendigt at betragte flygtningens liv før og under eksilet i sammenhæng med hans historie og dermed finde frem til den præcise betydning af disse forandringer.

– *Afklaring, bearbejdning og integration af følelser i forbindelse med eksilet.*

Sættes dette som mål, skal flygtningen have mulighed for at genopleve følelser og angst, som ofte er blevet tilbageholdt eller fortrængt på grund af de situationer, der har forårsaget selve eksilet.

Det er almindeligt, at flygtninge ophober oplevelser og følelser af psykisk smerte, angst og tab, som ikke er blevet udtrykt.

Den psykologiske behandling skal bryde den »bedøvende tilstand« og forsøge at få flygtningen til at bearbejde de følelsesmæssige oplevelser i deres helhed.

– *Genoprettelse af den desintegrerede, individuelle og sociale identitet i eksilet.*

Det er vigtigt, at flygtningen kan acceptere sig selv på trods af de usammenhængende og uforenelige oplevelser, han har været udsat

for. Blandt flygtninge er det almindeligt at lade lange perioder af deres liv før og under eksil stå i parentes. Det kan være på grund af følelsesmæssige blokeringer eller vanskeligheder med at finde nogen, der kan forstå deres smertefulde oplevelser. Under behandlingen forsøger man at støtte flygtningen i at indgå i de kulturelle, ideologiske og sociale aktiviteter inden for hans flygtningegruppe – det vil sige i alt det, der har dannet hans identitet og givet ham betydning som menneske.

– Orientering omkring integrationen i Danmark.

Det er vigtigt at fremme flygtningens integration i det danske samfund og det kan gøres gennem en analyse af de personlige og sociale vanskeligheder, han kan møde i integrationsfasen.

Analysen af integrationens subjektive og objektive aspekter giver flygtningen mulighed for at konfrontere sig med de forventninger, fantasier, forhåbninger, frustrationer og modsætninger, som eksilet indebærer. Forudsætningen for flygtningens integration er en afklaring af sammenhængen mellem fortiden og hans aktuelle situation. Flygtningen må forholde sig adækvat til sin nuværende situation: dvs. kende forholdene, muligheder, vanskeligheder og begrænsninger omkring integrationen i Danmark.

Dette vil udgøre det praktiske grundlag for at flygtningen psykisk kan få det bedre.

Gennemgående emner i vores samtaler med flygtninge

Vores erfaringer med behandlingen viser, at der er fælles emner, der gentager sig i vores samtaler med flygtninge. De mest karakteristiske eksempler herpå vil vi fremdrage i det følgende:

– Kulturchok og det manglende kendskab til Danmark.

Følelsen af at være »fremmed« er almindelig blandt flygtninge, hvad en stor del af deres oplevelser viser.

Flygtninge føler sig omplantet til en anden realitet, der er næsten fuldstændig ukendt, og dette forhindrer følelsen af »at høre til« i de nye omgivelser.

For flygtninge er en ny social, sproglig og symbolsk reference-ramme nødvendig for at forstå det nye samfund. Det er en meget vanskelig, langvarig og smertefuld proces at tilegne sig dette nye univers.

– Social isolation, diskrimination og racisme.

Flygtningen møder nye samfundsformer under eksilet og har ikke kendskab til dets værdinormer.

Måden at lære det nye samfund at kende på vil være at indgå aktivt i det, men flygtningen er afskåret fra at kunne bidrage, lære fra sig, og formidle sin kultur og erfaring til danskerne – dels på grund af sprogvanskeligheder og dels fordi flygtningens kulturbaggrund underkendes i de højt industrialiserede lande.

Af disse grunde har flygtningen umiddelbart ringe muligheder for at opnå danskernes anerkendelse. Det farlige er, at den situation danner baggrund for tendenser til isolering og tilbagetrækning til en ekstremt lille kreds af venner og familie, som er underlagt det samme pres og lider under samme isolation, som personen selv.

Følelsen af diskrimination er konstant hos flygtninge. De bliver ofte her i landet konfronteret med situationer, som de tolker som racistiske, og som også alt for ofte er det. Det er en social problematik, som fører til forskellige psykiske reaktioner. I den psykologiske behandling er det vanskeligt at bearbejde den problemstilling. Behandleren bliver bragt i en situation, hvor han skal »lappe på de sociale skader«, hvilket opleves som meget frustrerende, da det er en problematik, der vedrører samfundet i det hele taget.

– Flygtningens livsforløb

Det er vanskeligt for flygtninge at integrere livet i eksil i en mere sammenhængende og omfattende erfaring.

Dette udtrykkes ofte i tendensen til at ignorere selve livsforløbet. Ved at se på fortiden eller fremtiden prøver flygtningen at undgå nutidens vanskeligheder. Forarbejdningen af eksilets oplevelser er nødvendige for flygtninge, for at han kan skabe kontinuitet i sit liv. Dette kræver tid og handlestrategier med udgangspunkt i nutiden og rettet mod fremtiden, på kortere og længere sigt.

– Forandringer hos en selv og mennesker, der omgiver én.

De stærke modsætninger og følelser i forbindelse med forandringerne, der sker i eksilet, viser sig under forskellige former i løbet af behandlingen. Disse forandringer tvinger flygtningen til at overveje relationer, roller og funktioner i en meget ustabil, ny social sammenhæng. På den ene side tilspidses flygtningens modsætninger og behov for følelsesmæssig bearbejdning og forandring, og på den anden side skal han løse dette i en meget ustabil situation, som han har

dårligt overblik over. Kombinationen af de to ting gør forandringsprocesserne kritiske, og dette giver en lang række personlige og sociale konflikter, fordi flygtningen oplever, at han skal starte helt forfra, og at hans tidligere sociale erfaringer ikke kan anvendes i den nye eksilsituation.

– Spændinger i familien

De spændinger, eksilet forårsager, forstyrrer den indre struktur i familien. Dette forværrer situationen for den enkelte.

Alle har mindre overskud til at hjælpe hinanden, samtidig med at alle har mere brug for det end normalt.

Den umiddelbare belastning forhindrer dem i at søge støtte. Oplevelser med sammenhold i fortiden samt oplevelser af isolation, nederlag, fængsel og tortur spiller også en rolle for valget af måden, familien kan forholde sig på i en sådan situation.

Denne situation fastlåses yderligere, hvis der samtidig hos flygtningegruppen ikke findes viden om det nye samfund.

Disse emner indgår centralt i vort behandlingsarbejde med flygtninge. Dvs. at vi i dette arbejde må lægge vægt på

- at genkalde følelser,
- at udforske vigtige punkter i det at være i eksil,
- at genvurdere vigtige begivenheder og personlige aspekter heri,
- at bearbejde de tidsmæssige sammenhænge i flygtningens livshistorie,
- at fremhæve og genvurdere flygtningens faktiske ressourcer og kapaciteter,
- at bidrage til afklaringen af den aktuelle måde at forholde sig på, vurdere og handle i den nye sociale helhed
- at afklare denne helhed sammen med flygtningen, for bedre at kunne afklare egne handlemåders betydning for andre og en selv i denne nye samfundsmæssige helhed.

Muligheder og begrænsninger i den psykologiske behandling af flygtninge

En psykologisk behandling giver flygtningen mulighed for at komme af med den usynlige smerte, der bæres i det indre. Dialogen kan være truende og paradoks, idet flygtningen kan »fortælle« til

»den anden« om sine oplevelser, smerter, fantasier, minder og om sin sårede identitet i eksilet.

Behandleren kan opleves på en ambivalent måde, enten som allieret eller som truende.

Psykologisk behandling af flygtninge karakteriseres ved overbelastning af behandlerrollen, og det vanskeliggør behandlingsprocessen. Det er almindeligt, at terapeuten bliver den eneste person, som flygtningen etablerer en dialog med. Manglen på venner og familie og den sociale isolation gør, at flygtningen stiller mange krav og forventninger til terapeuten. Disse krav kan ikke bare fortolkes ud fra »overføringer«. Terapeuten repræsenterer skiftevis hjemlandet, familien, vennerne, og er den, der kan give oplysninger om arbejde, sociale forhold, osv. Terapeuten skal også være forstående over for flygtningens dårlige erfaringer med de forskellige instanser, han har været i forbindelse med før konsultationen.

På den baggrund er det nødvendigt konstant at tage behandlingsprocessen op til overvejelse. Terapeuten må have en realistisk opfattelse af begrænsningerne i det individuelle arbejde i forhold til de problemer, der har en bredere social dimension. Gennem sådanne overvejelser undgår terapeuten at blive frustreret og føle afmagt over for problematikken.

Det er også nødvendigt hele tiden at foretage en afklaring med den enkelte flygtning om, hvad behandlerrollen er. Formålet hermed er, at flygtningen skal have en klar forståelse for, hvilke psykologiske aspekter, der har betydning for hans forventninger og forløbet af den psykologiske behandling.

Erfaringerne har lært os, at det i behandlingen er nødvendigt at koncentrere sig om analyse af flygtningens sociale relationer til andre mennesker og i en analyse af de forhold, der er bestemmende for de sociale relationer.

Med en tilnærmelse til problemerne, hvor man tager hensyn til den enkelte, familien, gruppen og den bredere sociale sammenhæng, kan der opstå et samspil mellem en behandlings traditionelle individuelle kliniske indgang til patientens problemer og en socialt orienteret indfaldsvinkel.

Ud fra disse betragtninger har vi opdelt vort behandlingsarbejde i fire niveauer, som det er nødvendigt at veksle imellem:

1. Individuel, par- og familiebehandling.
2. Afklaring af flygtningens relationer til andre mennesker.
3. Bearbejdning og analyse af flygtningens psykiske krise.

4. Rekonstruktion af flygtningens sociale relationer og opfattelse af den bredere sociale sammenhæng.

Det er vigtigt at integrere disse forskellige niveauer for at opnå en reel forståelse af den enkelte flygtnings psykiske liv og årsagen til hans lidelse og reaktioner i de forskellige sociale sammenhænge. Vi mener, at kun et omfattende helhedssyn på flygtningens subjektivitet muliggør en forståelse af sammenhæng mellem politisk undertrykkelse og psykologiske skader.

Der stilles med andre ord store krav til behandlingen og til behandleren for at arbejdet med flygtningeproblemer skal kunne lykkes, og det aktualiserer nye sider ved psykopatologien.

På den ene side er der en række objektive forhold, der gør processen vanskelig: mange, der nu søger hjælp i psykoterapien, har aldrig før overvejet eller haft brug for en sådan hjælp. Dette er den første barriere, der skal overvindes. (Mange flygtninge kender f.eks. ikke begreberne »psykolog«, »psykiater« eller »socialrådgiver«).

Endvidere har flygtningene p.g.a. deres korte ophold ikke etableret dybtgående kendskab til de samfundsmæssige forhold i eksillandet, hvilket i et vist omfang er en nødvendig forudsætning for et godt resultat af behandlingen. Denne situation hænger sammen med deres marginalisering i forhold til arbejde og øvrige sociale aktiviteter, hvilket er endnu en forhindring for opfyldelsen af behandlingsformål.

På den anden side er intimiteten i forholdet til behandleren behæftet med modsatrettede følelser. Behandleren skal beherske rædslen og samtidig »overtage« flygtningens sorg og smerte. Dette er komplekst, fordi han både har den konkret eller abstrakt følte medleven i flygtningens fortid, og er konkret involveret i en social sammenhæng i nutiden, som flygtningen har et modsætningsfyldt eller intet forhold til.

Den psykologiske behandling er således et »kompromis« på det interpersonelle plan: Bearbejdelsen af flygtningens traumatiske oplevelser og en genformulering af hans livsprojekt er et arbejde, der omfatter såvel klienten som behandleren.

Anvendelse af tolke i psykologisk behandling af flygtninge: Et nyt aspekt

I vores arbejde med flygtninge har vi fået en del erfaringer med et nyt aspekt inden for den psykologiske behandling, nemlig brug af tolke.

Det er tolken som dechifrerer flygtningens kultur, og det er også tolken, som lidt efter lidt afslører »det u-udtalte sprog«, som mange gange er hemmeligt og ukendt for terapeuten. Samtidig skal tolken formidle *behandlerens* hensigter, som for *klienten* repræsenterer »u-udtalte sprog« og hemmeligheder.

Det er blevet tydeligt for os, at den »triangel« som terapeut-tolk-klient tilsammen udgør, indeholder mange aspekter, som gør det umuligt at anvende psykoterapi på den traditionelle måde. Dette er ikke alene begrundet i den kulturelle barriere, som eksisterer mellem terapeut og klient, men også på grund af tolkens mellemkomst. Nogle af de spørgsmål, der er vigtige at afgøre i denne forbindelse vedrører tolkens funktioner og bevidsthed om sin rolle. Selve dynamikken i »triangelen« kræver en analyse og bearbejdning, og herunder er følelser og magt – eller rettere kontrol af følelser og magt – en væsentlig nøgle til en forståelse af denne dimension.

Vi vil i det følgende gå lidt nærmere ind på disse problematikker som en foreløbig opsummering af vores erfaringer med tolkearbejdet.

Tolkens rolle

At arbejde med tolke kræver en teknik, som har sine særlige love og regler, som man bør gøre sig klart på forhånd.

Først og fremmest er det vigtigt at erkende, at relationen mellem tolk og terapeut baserer sig på et *samarbejde*. Dette samarbejde forudsætter særlige kvalifikationer hos tolken, der som et minimum omfatter flg.:

- Tolken bør kende arbejdets genstandsområde:
 - politisk undertrykkelse
 - eksilproblematikken
- Tolken bør kende formålet med psykoterapeutisk arbejde med flygtninge.
- Tolken bør have kendskab til almene psykologiske begreber (individ-, gruppe- og socialpsykologi).

Herudover er det nødvendigt at definere tolkens *rolle*. Er han co-terapeut, kulturelt bindeled, kommunikationsformidler eller slet og ret båndoptager?

Vi mener han er og bør være det hele – undtagen båndoptager. I den forstand stilles der således særlige krav til tolken i psykoterapi i modsætning til i andre tolkesituationer.

Det kræver en særlig balanceakt fra tolkens side, fordi hver eneste tolkning repræsenterer en form for alliance med såvel terapeut som klient. Denne alliance skal hverken overdrives eller nedgøres. Tolken skal ikke hemmeligt signalere til terapeuten på den ene eller anden måde eller omfavne klienten og udveksle private bemærkninger. Han skal så at sige sørge for, at ingen af parterne bliver lukket ude eller afskåret fra situationen.

Alliancen, der nødvendigvis skal indgås mellem de 3 parter, skal således være åben og forstået af alle. 'Intimiteten' skal være under kontrol, hvilket igen understreger nødvendigheden af, at tolken kender *formålet* med den terapeutiske situation.

Tolkens selvreflektion

Det er ikke let at administrere denne blanding af nærhed og afstand, og vi vil mene, at ikke hvem som helst egner sig til at fungere som tolk. Der kræves et særligt psykisk beredskab og en særlig følsomhed for at kunne håndtere disse vanskelige og sårbare konfrontationer.

Tolken må gøre sig sine egne motiver klare: hvorfor ønsker han/hun at fungere som tolk? Er det økonomiske, professionelle, ideologiske, politiske eller personlige motiver? Eller måske en blanding af det hele. En sådan refleksion vil hjælpe ham til at definere sin rolle i situationen og måske hjælpe ham i bearbejdningen af de følelser, som tolkearbejdet uvægerligt vil rejse i ham.

Tolkens oplevelser i den psykologiske behandlingssituation

På grund af sit skæbnefællesskab og sit historiske og kulturelle fællesskab med klienten vil tolken selvsagt i mange situationer bevæges og røres dybt af de personlige historier, han som tolk involveres i. Det kan være vanskeligt at definere, i hvor høj grad disse følelser må eller bør vises, og hvornår de skal kontrolleres.

Der er selvsagt ikke noget entydigt svar på dette, men generelt er det hele tiden vigtigt *dels* at holde sig formålet med den terapeutiske situation for øje, *dels* at følelserne i én selv bearbejdes og udtrykkes i

forhold hertil.

Ved for mange ukontrollerede følelsesudladninger i relationen mellem klient-tolk risikerer man, at terapeuten hægtes af, afskæres fra situationen, hvilket ikke må ske. Ganske vist skal tolken være *med* i situationen, men på en sådan måde, at identifikationen med klienten ikke tager overhånd i forhold til den terapeutiske situation.

Man må altså i psykoanalytisk terminologi være opmærksom på »overførings«^{*} og »modoverførings«^{**} mekanismerne.

Disse mekanismer, som er alment forekommende i psykologisk behandling, kan være særligt stærke i forbindelse med flygtninge, fordi deres familiemæssige og øvrige relationsmæssige tilknytninger konkret er *brudt* i eksilet. Dette forhold kan have en aktiverende effekt på overføringsreaktionerne.

Viden og magt

»Triangeln«[†] mellem terapeut-klient-tolk symboliserer i en vis forstand et indbyrdes magtforhold. Dette er for så vidt essentielt i en hvilken som helst terapeutisk situation, men kompliceres her af, at en tredje person, nemlig tolken, er skudt ind som bindeled i den »intime«[‡] kontakt mellem terapeut og klient.

En første forudsætning for, at undgå dette tredje-persons dilemma i det hele taget mødes med mistillid fra klientens side, er at klargøre den etiske og analytiske grundregel for al terapi: Terapeuten + tolken har begge ubrydelig tavshedspligt omkring alt, hvad der kommer frem under terapien. Omvendt må klienten kvittere med at fortælle 'alt', for at terapien kan have nogen effekt. Dette er så at sige byttehandlens præmisser.

Dette aspekt er særlig vigtigt at oplyse om i forhold til flygtninge, hvis liv og levned rent faktisk har været og i nogle tilfælde stadig kan blive truet af, at oplysninger om dem selv og deres aktiviteter siver ud. Så denne 100%'s tillid til, at dette ikke sker, skal opnås – ellers kan man ikke forvente nogle resultater i terapien.

Klientens »afmagtsfølelse«[§] både i forhold til sit liv i eksil og her i forbindelse med den terapeutiske situation må på intet tidspunkt kompletteres af en følelse af »udlevering«. Her spiller tolken en vigtig rolle. Han skal evne at klargøre de ovenfor nævnte spilleregler for

^{*} »overføring«: klientens ubevidste overførsel af følelser og tilknytninger fra betydningsfulde personer i deres fortid til terapeuten.

^{**} »Modoverføring«: terapeuten overfører til klienten.

klienten, og desuden skal han konkret i sine manøvrer som tolk efterleve det i praksis.

Dette handler også om tolkens forhold til terapeuten. Tolken har pr. definition en særlig *magt*, som både terapeut og klient må underkaste sig i blind tillid til tolkens ansvarlighed.

Tolkens magt ligger i den *viden*, han repræsenterer i form af kendskab til begge kulturer og sprog. Sådan en magt kan misbruges til styring, afledning, fortolkning etc. I virkeligheden kan tolken ofte afgøre situationen og dirigere samtalen hen i en for ham ønsket retning, hvilket kan være totalt fejlagtigt i forhold til den terapeutiske hensigt.

Terapeuten er fuldstændig afhængig af tolken i sit forsøg på at få adgang til klienten. Tolken er i denne forstand et værktøj, terapeuten forlængede arm. Tolkens egen sensibilitet over for brugen af dette værktøj er nødvendig som handlingsanvisning. Eksempelvis er det ikke i alle tilfælde det vigtigste at formidle en mundret verbal forståelse mellem terapeut og klient, men at lade situationen som sådan »leve«.

Eks.: En terapeut stiller klienten et spørgsmål, som denne ikke forstår, misforstår eller blot ikke svarer på. Dvs. der er en kommunikationsbrist, som tolken kan vælge at opklare eller vælge at lade udvikle sig selv. Hvis situationen er klar mellem tolk og terapeut, kan det sidste være den rigtige løsning: terapeuten stiller spørgsmålet igen og igen, indtil han får svar, uden at blive afbrudt eller korrigeret af tolken, der har forstået, at selve spørgsmålet *ikke* er det afgørende i den situation. Det er kun et middel til at åbne op for mere væsentlige sider hos klienten. Måske er det manglende svar udtryk for nogle forsvarsmekanismer, der blev sat i gang eller en associativ proces i hans tankegang.

Sådanne »tomrum« mellem terapeut og klient er væsentlige terapeutiske instrumenter og må ikke trædes under føde af tolken.

For at tolke-terapeut samarbejdet skal lykkes, er det også nødvendigt at foretage en grundig for- og efterbearbejdning. Terapeuten må således afgive noget af *sin* magt ved at delagtiggøre tolken i nogle grundlæggende og relevante psykoterapeutiske mekanismer, og tolken må ligeledes formidle *sin* viden om kulturelle, moralske og etiske koder og symboler, der er vigtige for at forstå klientens baggrund. Igen er det her tydeligt, at tolkens rolle og deltagelse i den terapeutiske proces langt overskrider »oversættelsesinstrumentets«. Dette forhold kunne pege på relevansen af et særligt uddannelses-

tilbud til tolke, der skal arbejde i psykoterapi.

Vi har med disse bemærkninger givet et rids af de erfaringer, vi indtil nu har opnået omkring brug af tolke i det terapeutiske arbejde.

Den overordnede konklusion er, at tolkens rolle er omfattende og bredspektret. Han ikke alene oversætter, men formidler kommunikationen af et helt symbolsk univers mellem terapeut og klient. Dette kræver bevidst bearbejdning og overvejelse fra tolkens side – ikke mindst i forhold til den særlige viden og magt, som han repræsenterer, og som han skal vide at bruge så solidarisk som muligt.

I det følgende vil vi referere et uddrag af et arbejds møde med CEPARs tolke, hvor vi diskuterede tolkens rolle i behandlingen. Vi har valgt at bibeholde dialogformen, da den tydeligst – med tolkens egne formuleringer – viser de problematikker, som tolkearbejdet rejser.

I mødet deltog tre psykologer fra CEPAR (P1, P2 og P3) og fem tolke, som er tilknyttet CEPAR (T1, T2, T3, T4 og T5).

- P1- startede mødet, med kort at redegøre for formålet samt at gennemgå det skriftlige materiale, som alle havde fået udleveret. Af tidsmæssige grunde var vi nødt til at prioritere de ni punkter, som var indeholdt i det skriftlige materiale:
- T1- »Jeg mener, at vi skal begynde med punkt 5 – det siger noget om, hvordan vi fungerer i den psykoterapeutiske situation«.
- T2- »Punkt 9 er vigtigt, fordi det refererer til, at en tolk skal have kendskab til mange ting – til sociale begivenheder f.eks. Mange af punkterne har vi aldrig tænkt på før. Vi har læst nogle ting om tolkning, men det var kun overfladisk. Ud fra det kunne vi ikke rigtig vide, hvad tolkning drejer sig om.«
- T1- »Vil vi også vide noget om jeres synspunkter m.h.t. tolkning« (henvendt til psykologerne).
- Efter en del snakken frem og tilbage, blev vi enige om, at tage udgangspunkt i de erfaringer, vi allerede havde. T2 startede med at fortælle om en konkret situation, hvor han havde arbejdet sammen med P1, og hvor han kendte klienten i forvejen.
- T2- »Jeg havde lyst til at hjælpe ham, jeg kendte hans baggrund meget godt, og det var ikke svært for mig at tolke – jeg var med i samtalerne«.
- P2- »Du overførte ikke noget?«

- T2- »Nej, jo nogle ting – men jeg havde styr på mine følelser. Det var en fordel, at jeg kendte klienten. Nu har han det meget godt«.
- P1- »Der var et meget godt samarbejde lige fra starten. Du vidste, hvad det drejede sig om. Du kendte til sagen og var fuldstændig med i det forløb. Der var en god feed-back med det samme«.
- T2- »I denne sag var det vigtigt, at P1 og jeg kunne samarbejde og gennemskue årsagen til problemet«.
- I dette tilfælde havde T2 bestræbt sig på at fungere som co-terapeut. Herefter kredsede diskussionen meget omkring spørgsmålet om følelser bør vises eller kontrolleres.
- T3- »Nogle terapeuter accepterer, at man viser sine følelser, andre ikke. Det er et dilemma. Må man, eller må man ikke?«
- T2- »Formålet er at vide, hvad der er i vejen med personen (flygtningen). Hvis der vises for mange følelser, kan terapeutens arbejde blive forstyrret, og han kan ikke opfatte, hvad det drejer sig om. Man afskærer terapeuten fra situationen.«
- T1- »Hvis tolkens rolle kunne blive lidt mere afgrænset, ville man blive mindre afhængig af, hvilken terapeut man arbejder med«.
- T3- »For nogle er tolken kun et talerør«.
- P1- »Ja, men det vi forventer her, har ikke noget at gøre med, hvad der forventes af en tolk i andre situationer eller professioner. For mig er tolken co-terapeut, kultur-forbindelse og kommunikations-formidler, men ikke en båndoptager. Tolken skal være med i situationen, med sine følelser – uden at overdrive. Tolken skal f.eks. ikke sparke mig under bordet, eller omfavne klienten. Sådan skabes der en alliance mellem tolk og klient. Tolken skal hverken provokere en overdrivelse eller forsøge at bremse klientens følelser. Tolken skal kende formålet med en terapeutisk situation. Problemet er ikke at vise følelser, men hvordan man viser dem«.
- T3- »Ingen kan forbyde at føle, men man kan godt forbyde at vise følelser.«
- P2- »Følelserne må komme til udtryk på en bearbejdet måde, og de kræver først og fremmest en forståelse af den psykoterapeutiske situation.«
- T4- »Jeg har arbejdet her i lang tid, og jeg kan tale om min erfaring. Jeg har prøvet at arbejde som en båndoptager. Jeg er nået til

den konklusion, at det måske er bedst at arbejde som båndoptager i samtalen, og så bearbejde det efter samtalerne med terapeuten. Man kan så prøve at finde ud af betydningen af det, der er blevet talt om – snakke om eventuelle misforståelser og forklare det, der er nødvendigt at forklare ud fra de kulturelle aspekter. Det er rigtigt, det kan være svært ikke at vise følelser, men det kan være nødvendigt«. (T4 til T3).

- T2- »Det betyder ikke, at man ikke føler – men at man ikke skal kommentere følelserne«.
- T1- »At være båndoptager kan være meget nemt. Men det kan også være meget vanskeligt. Hvad kan vi gøre? Vi er ikke båndoptagere, det ved vi allesammen. Sommetider kræver terapeuten en kommentar om betydningen af det, der bliver sagt.«
- T4- »Spørgsmålet er, om man skal blande tolkens personlige erfaringer fra f.eks. hjemlandet ind i samtalerne indhold. Jeg synes ikke, at tolken skal give sin personlige kommentar til det, der bliver sagt i samtalen. Man kan godt forklare, hvad klienten vil sige uden at blande det med en personlig kommentar. Der er forskel på en forklaring og en kommentar«.
- T3- »Jeg mener at klienten kan føle sig mere tryk, når tolken viser sine følelser«.
- P3- »Det er nok væsentligt at skelne mellem personlig holdning og følelser, og de følelser der opstår under samtalerne forløb. Dette kræver, at man er klar over sine egne holdninger og reaktioner, så det bliver nemmere at forstå selve situationen, klienten befinder sig i.«
- T4- »Jeg har arbejdet her i et år, og jeg har altid prøvet at forklare situationer, og jeg har aldrig blandet mine følelser ind. Jeg har ikke følt behov for at blande mine følelser ind i samtalerne, og jeg har altid forstået spørgsmålene og sammenhængen i forløbet. Efter min erfaring fungerer det godt på den måde«.
- P1- (til T2-) »Jeg kan huske, du fortalte mig, at du kunne dirigere en samtale i den retning du ønskede. Den, der styrede samtalen, var dig. Jeg har sommetider oplevet, at jeg har været udenfor i en samtale, hvor kommunikationen har været afgrænset til en dialog mellem tolk og klient. Jeg har også følt mig afhængig af tolken. I virkeligheden kan tolken ofte afgøre situationen. Når du fortæller, at du har oplevet situationen med en sagsbehandler, hvor du kunne dirigere samtalen derhen, hvor du ønskede, så mener jeg, man godt kan parallellisere dette ek-

sempel med den terapeutiske situation – og det kan være forfærdeligt og en fiasko. Man afhænger fuldstændig af tolken og det, som vi prøver på, er at få adgang til klienten. Det føles som et handikap. Vi skal løbe og har kun et ben. Vi opfatter tolken som et værktøj, og vi vil gerne undgå, at tolken definerer eller afgør samtalen.

- T1- »Jeg synes, at det er vigtigt, at tolken er bevidst om det, og samtidig er bevidst om, at tolken kan fordreje selve samtalen. Det kan jeg se nu. Formidling af information kan fordrejes og betones, f.eks. for at opnå mere sympati fra en sagsbehandler eller en klient. Det er vigtigt ikke at misbruge sin funktion som tolk«.
- T3- (til P1) »Du giver tolken en meget farlig og betydningsfuld rolle. Jeg har ikke lyst til at påtage mig sådan et ansvar, eller at overtage behandlerrollen. Det er farligt«.
- P1- »Jeg siger det ud fra min erfaring – tolken har en magt«.
- T1- »Tolken har et ansvar«.
- P1- »Også magt«.
- T3- »Det er vigtigt, at tolken og terapeuten kender hinanden. Man skal vide, hvem der styrer samtalerne«.
- T1- »Ikke hvem der styrer. Det er et spørgsmål om metode eller teknik«.
- P1- »Jeg synes, at tolken har en magt i kraft af sit kendskab til enten selve personen eller dennes kultur. Magt er viden, og viden er magt, og den kan misbruges. Tolken kan fortolke tingene, som han/hun vil«.
- P2- »Det er også terapeutens ansvar, om tolken kommer til at spille den afgørende rolle. Man kan godt give tilladelse til magt eller lade være«.
- T2- »Men det afhænger ikke helt af terapeuten«.
- T3- »Hvis en terapeut f.eks., beder mig om at skrive nogle drømme op og kommentere dem, så siger jeg nej – det er ikke min funktion«.
- P3- »Det har med rolledefinitioner at gøre, og der skal være klare funktioner«.
- P2- »Terapeuten kan f.eks. sende appellerende blikke til tolken, hvis der er noget, vedkommende ikke har forstået. Jeg mener, at terapeuten også har en indflydelse på, hvem der skal spille den afgørende rolle«.
- T1- »Jeg synes, at det er nødvendigt, at tolken får en uddannelse

der retter sig mod psykoterapeutisk arbejde«.

- P2- »Jeg synes det er vigtigt, som T4 siger, at snakke sammen efter samtalerne«.
- T4- »Også at holde møder om kultur og gennemgå nogle emner på basis af erfaringer«.
- T3- »Ja, man kan have møde efter samtalerne. Men man skal også have møde før, man starter en ny klient og f.eks. læse henvisningen«.
- T4- »Gør du ikke det?«
- T3- »Det er ikke altid man gør det, på grund af tiden. I begyndelsen, i de første samtaler, syntes jeg, det var synd for en flygtning, men så lige pludselig var der ti andre, det var synd for – så bliver jeg professionel. Jeg har fået mere erfaring«.
- T1- »Så kommer forsvarsmekanismerne frem«.
- P3- »Jeg synes ikke, at det er forsvarsmekanismer, der sættes i gang. Når terapeuten har kendskab til selve problematikken og har en forståelse for de mennesker, kan man arbejde med dem uden at føle, at det er synd for dem og uden at sætte forsvarsmekanismer i gang. Det kræver også kendskab til og bearbejdelse af ens egne følelser«.
- T1- »Der kan også opstå sprogsværligheder med forskellige udtryk. Nogle terapeuter kan opfatte det, som om man blander sig, når man opklarer et udtryk. Det sker også, at terapeuten kræver en forklaring på nogle udtryk eller ord«.
- T2- »I forhold til det kan jeg sige, at sommetider kunne jeg blande mig og sige til klienten, at det var ikke det, terapeuten mente eller spurgte om – men det gjorde jeg ikke. Jeg vil referere til en sag, jeg havde med P1: Han stillede et spørgsmål til klienten, som havde enten misforstået det eller ikke svaret på det, der blev spurgt om. Det vil sige, at der var en manglende kommunikation eller en misforståelse mellem terapeut og klient, men jeg blandede mig ikke. Jeg prøvede ikke at opklare eller korrigere det. Jeg følte nemlig, at P1 var opmærksom på det. Han stillede spørgsmålet igen, to eller tre gange, og det lod jeg ham gøre, indtil han havde fået svar. Dette vidste jeg helt fra begyndelsen. Jeg havde forstået dynamikken og lod situationen udvikle sig«.
- P1- »Jeg kan godt huske den situation. Det er rigtigt, at der opstod nogle misforståelser mellem klienten og mig. Jeg blev opmærksom på det, og efterhånden fik jeg også en fornemmelse

af, at du var *med* og på sin vis havde *styr* på situationen. Det var meget positivt, at du ikke forsøgte at bortforklare eller afbryde selve dynamikken på dette tidspunkt, for spørgsmålet som sådan, var ikke det afgørende i denne situation.

Spørgsmålet var kun et middel, et værktøj. Det var det, som skulle give mig adgang til nogle mere væsentlige sider hos klienten. Han svarede ikke på det, jeg spurgte om, måske fordi der blev sat nogle forsvarsmekanismer i gang eller en associativ proces i hans tankegang. Så på denne måde, synes jeg, at din rolle var positiv og korrekt. Jeg oplevede dig som en co-terapeut. Ud fra sådanne eksempler, skal vi nemlig bearbejde eller uddybe vores samarbejde, men det kræver en teknik«.

- T1- »Jeg mener også, at tolken godt er klar over, når der opstår sådanne »tomrum« mellem terapeut og patient«.
- T4- »For at få styr på disse situationer, synes jeg det er vigtigt, at vi tolke uddyber samtalerne med terapeuterne endnu mere, før de indledende samtaler. Problemet er også, at oplysningerne om klienten i henvisningerne fra de forskellige institutioner ofte ikke er tilstrækkelige til at give os en idé om den person, og undertiden er det et helt forkert billede, der gives. Vi burde have et mere rigtigt billede, vide mere klart, hvad der er i vejen med klienten – hvis det kan lade sig gøre. Det er bare mine tanker«.
- T5- »Jeg synes, at det er vigtigt at have et møde med terapeuten før og efter samtalerne. Klienten fortæller ofte om nogle ting efter samtalerne. Det siger os måske noget om forkerte forventninger, de gerne vil have, at terapeuten eller institutionen kan give dem«.
- T2- »Jeg vil foreslå, at I terapeuter understreger *behovet* for en særlig uddannelse af tolkene, der skal arbejde med i psykologisk behandling«.
- T3- »Ja, vi burde have mere kendskab til dette arbejde. Vi burde have en uddannelse som sådan, så vi kunne blive en slags psykoterapi-tolke«.

3. del

Kapitel 7

Flygtningebørn

Flygtningebørns psykosociale virkelighed

Forfølgelsen i hjemlandet og familiens aktuelle vanskeligheder i eksilet er de to væsentligste faktorer, som påvirker flygtningebørns psykologiske verden.

Den politiske forfølgelse i hjemlandet har betydet et brutalt brud i de fleste flygtningebørns udvikling. Til forskel fra de voksne, har børnene ikke haft mulighed for at forstå de traumatiske ting, der hændte familien i hjemlandet.

Børnene har måske set deres far blive hentet af politiet eller militæret, blive bundet, slået, truet og måske tortureret for øjnene af familien. Politiets og militærets optræden kan være meget voldsom. I mange lande bruger de at sværte ansigterne sorte, så de ikke så let kan genkendes, og tit raserer de familiens bolig, når de henter et eller flere familiemedlemmer. Børnene har altså været konfronteret med en stor angstfølelse, hvis familien har været udsat for forfølgelse.

Nogle børn har også prøvet at flytte 10-15 gange i løbet af et år, og mange har været i andre lande på kortere eller længere gennemrejse, inden de kom til det endelige eksiland. De ukontrollerede omskiftninger har betydet, at børnene ikke har været i stand til at få og fastholde en tilknytning til hverken steder eller mennesker, hvilket gør dem usikre og forvirrede.

Selv om barnet måske fortrænger oplevelser fra hjemlandet, kan det ikke glemmes. Barnet er ofte nødt til at bearbejde angsten for sig selv, i hemmelighed, uden at kunne fortælle andre om det, og uden at kunne få forklaringer fra moderen, som tit prøver at affærdige barnets spørgsmål med svar som: det er bare en misforståelse, far kommer snart hjem igen, de tog ham bare med, fordi han ikke kunne finde sine identitetspapirer, etc.

Barnet mærker måske med det samme, at de voksne taler udenom, og føler sig endnu mere utryk. Eller måske tror barnet i starten på forklaringerne og prøver at finde løsninger, som det mener vil kunne bringe faderen hjem igen. Barnet leder f.eks. efter de identitetspapirer, som moderen har sagt er forsvundet.

Efterhånden opdager barnet, at realiteterne ikke har noget at gøre med de svar, det har fået. Dagligdagen i familien og i forholdet til venner og naboer begynder at ændre sig. Barnet oplever f.eks., at naboerne – og dermed barnets kammerater – tager afstand fra familien, fordi de er bange for at have for tæt kontakt og bringe sig selv i søgelyset for forfølgelse. I medierne hører barnet udtalelser og beretninger, som bekræfter omgivelsernes afstandstagen fra familien.

Alt det kan betyde, at barnet begynder at sætte spørgsmålstejn ved, om det i virkeligheden er dets far, der har gjort noget galt. Barnet vil logisk begynde at tænke, at faderen, ja måske hele familien, må have gjort noget forkert, siden de alle bliver straffet med omgivelsernes afstandstagen, faderens anholdelse og måske udsigten til at måtte forlade hjemmet og begive sig på flugt.

Samtidig lider barnet af sorg over at have mistet sin far. Det, at barnet ikke forstår, hvad der er sket og ikke kan få en rimelig forklaring fra de voksne, som tit selv er for berørte til at kunne hjælpe barnet, kan give sig udtryk i stor usikkerhed og dyb angst hos barnet.

Det er desuden en kendt mekanisme, at et barn ofte vil få skyldfølelse, hvis der sker noget med en af dets forældre, og barnet vil tit begynde at bebrejde sig selv, at faderen er blevet fjernet, og at moderen og resten af familien lider.

Hvis faderen »forsvinder« eller bliver myrdet, kan barnet få kroniske psykiske skader.

Hvis faderen bliver løsladt og kommer tilbage til familien igen, vil genforeningen tit blive meget svær. Barnet vil have en masse modstridende følelser for faderen og vil ikke altid umiddelbart være i stand til at acceptere ham og hans rolle som familiens overhoved igen.

Mange gange har den eller de ældste søskende måtte overtage nogle af faderens funktioner og en del af hans rolle, mens han har været væk. Moderen har f.eks. også tit været væk fra familien i kortere eller længere tid, dels fordi hun skulle finde arbejde, dels fordi hun skulle forsøge at finde faderen og sørge for, at han fik hjælp og hun har måske skullet rejse langt for at kunne besøge ham, hvis han var i fængsel.

De ældste børn, som under faderens fravær har påtaget sig en voksens rolle og ansvar, kan ikke uden videre blive børn igen, og tit opstår der en slags magtkamp mellem dem og faderen, når han vender hjem.

Der er sket det, at børnene har været nødt til at fortrænge faderens personlige betydning for dem og betydningen af hans rolle som deres far for at kunne klare sig i den nye situation uden ham.

Både mens forfølgelsen af familien stod på og efter familien er kommet i eksil har børnene manglet mulighed for at udtrykke den angst, de har følt, og for at kunne forstå den. I stedet kan angsten komme til udtryk gennem adfærdsvanskeligheder og karakterændringer hos barnet.

Barnet kan f.eks. blive overdrevent kontaktsøgende i forholdet til forældrene og andre voksne. Det kan også reagere ved at ville hævne de ting, der er overgået familien og få skyldfølelse over, at det ikke kan lade sig gøre.

Det er meget almindeligt at barnet vil begynde at undervurdere sig selv og »gå i barndom«, falde tilbage til et tidligere udviklingstrin, hvor det f.eks. ikke kan holde sig tørt. Barnet kan måske begynde at stamme, og det kan også få psykosomatisk betingede lidelser som f.eks. astma og allergi.

Alle de oplevelser, barnet har været igennem, skaber en psykisk overfølsomhed, som det beholder, også når det er kommet i eksil og den reelle fare, er kommet på lang afstand. Barnet reagerer f.eks. straks med frygt og magtesløshed, når det kommer i situationer, der på mindste måde minder om det, det har været igennem. Det kan blive bange for uniformerede mænd, for udrykningskøretøjer, for synet af våben eller for støj fra f.eks. flyvemaskiner. Mange børn er også bange, hvis deres forældre forlader dem, selv om det kun er for en kort periode.

Flygtningebørn vil tit møde deres nye virkelighed f.eks. skolen, med større følsomhed end andre børn. Barnet savner hjemlandet, bedsteforældrene og kammeraterne, og bliver tit bange, når det ikke kan kommunikere med de danske børn på grund af sprogvanskeligheder. Barnet føler en dyb sorg over den verden det har mistet, men kan ikke forklare, hvad der er galt, og kan ikke give udtryk for sorgen, men reagerer i stedet fysisk ved f.eks. at blive hyperaktiv, få diarré, osv.

De vanskeligheder, barnet har med at finde en ny balance i tilværelsen, stammer dels fra alle problemerne i familien, og dels fra pro-

samfundet. Det har ingen gruppe at identificere sig med, og det bærer måske vej for kriminalitet, alkoholisme og/eller narkomani, som det er set blandt unge i minoritetsgrupper andre steder i verden, f.eks. i USA.

Tosprogethed og identitet

Grundlaget for et menneskes udvikling og identitet lægges allerede i den tidlige barndom, via de påvirkninger, barnet får fra den nærmeste familie. Det er gennem barnet, forældrenes værdier, normer, ideologi og traditioner videreføres, og det er også forældrene, som formidler den første kontakt mellem barnet og den sociale verden omkring det. Familien er rammen for det, der kaldes den primære socialisering.

I skolen starter den sekundære socialisering, hvor barnet på en mere systematisk måde bliver forberedt på at skulle fungere i det samfund, det er en del af.

Den sekundære socialisering bygger videre på det grundlag, barnet har fået via den primære socialisering i hjemmet. Man forventer i skolen, at der er en overensstemmelse mellem den påvirkning og den spontane indlæring, barnet har gennemgået hjemme hos familien, og den systematiske indlæring, som barnet skal i gang med i skolen. F.eks. forventer man, at barnets sproglige udvikling har nået et bestemt niveau, som man kan bygge videre på ved at udvide det mundtlige sprog med et skriftsprog. Og man forudsætter, at barnet har gjort sig nogle bestemte konkrete erfaringer, som man så kan videreudvikle i undervisningen. I en »normal« dansk familie har forældrene en umiddelbar forståelse af, hvad barnet skal lære i skolen, og der er stort set overensstemmelse mellem de normer, krav og værdier, som skolen og forældrene overfører til barnet. Derfor bliver skolestarten en naturlig fortsættelse af den udvikling, barnet allerede er igang med.

Hvis forholdet mellem hjem og skole imidlertid er sådan, at barnets baggrund og værdier ikke respekteres og værdsættes i skolen, vil der opstå følelsesmæssige konflikter hos barnet. Det vil opleve skolegangen som en byrde og måske blive bange for at gå i skole. Barnet vil lukke af, blive mindre motiveret og få sværere ved at lære.

Det er et udtryk for det danske samfunds assimilationspolitik, over for flygtninge og indvandrere, at deres børn møder et skolesystem, som udelukkende forudsætter, at børnene kommer med et

dansk sprog og en dansk kulturbaggrund.

Flygtningebørnene ligestilles med danske børn, men de er ikke ligestillede. De møder med nogle helt andre forudsætninger end de danske børn. Forudsætninger, som det danske skolesystem ikke tager tilstrækkeligt hensyn til. Flygtningebørnene bliver stillet over for et krav om at fungere i et dansk miljø, med dansk som indlæringsprog. Man kræver en assimilation, altså at de skal tilpasse sig danske forhold og fungere på lige fod med danske børn uden hensyn til deres forskelligartede baggrund. Assimilation indebærer desuden, at børnene kun får mulighed for at udvikle det danske sprog og den danske kultur, ikke deres hjemlands. De skal lære at blive »danske«.

En reel og ikke bare formel integrationspolitik over for flygtninge ville derimod indebære, at der tages hensyn til barnets kulturelle baggrund, og at man forsøger at få det danske og hjemlandets sprog og kultur til at følges ad i barnets udvikling. De to kulturer skal have mulighed for at udvikle sig på en måde, så der sker en kulturel overlapning.

Den kulturelle overlapning er nødvendig, før at barnet kan lære at forstå den specielle situation det er i, i og med at det skal lære at leve i en tokulturel sammenhæng.

Hvis barnet skal udvikle sig harmonisk, er det nødvendigt, at det både har en forankring i forældrenes kultur og i den danske. Det skal kunne fungere i en familiesammenhæng, der bygger op hjemlandets kultur, og det skal samtidig kunne fungere i det danske samfund. For at kunne begge dele er det også nødvendigt, at barnets udvikler en fuldstændig tosprogethed, hvor det behersker begge sprog og ikke i nogle sammenhænge »indfører« det ene på bekostning af det andet.

Undersøgelser viser, at det sagtens kan lade sig gøre for et barn at vokse op med to forskellige sprog i hverdagen og tilegne sig begge sprog uden af den grund at få udviklingsmæssige, sproglige eller identitetsmæssige problemer. Tosprogetheden kan endda være et fortrin for barnet, når det skal udvikle sin kreativitet, fleksibilitet og abstraktionsevne. (Vilroboj Vildomec, 1971. Lambert, 1975).

Det afgørende for, om barnet bliver reelt tosproget, eller om de to sprog bliver et problem for barnets udvikling, er de sociale og kulturelle betingelser for udviklingen af tosprogetheden. Det er vigtigt, at de to sprog får mulighed for at udvikle sig parallelt, så begge sprog hele tiden dækker barnets intellektuelle udvikling.

Udviklingen af tosprogethed kræver, at der sker en systematisk indlæring af, og undervisning i og på begge sprog, sådan at barnet ikke (som det er tilfældet hos de fleste flygtninge- og indvandrerfamilier i Danmark) tilegner sig ét sprog, som kun kan bruges i en »følelsesmæssig sammenhæng«, altså i hjemmet, og et andet sprog, som kun bruges til abstrakt tænkning og i indlærings sammenhænge i skolen og samfundet uden for hjemmet.

Problemerne omkring tosprogethed opstår, hvis de to sprog og de to kulturer, de repræsenterer, ikke er ligestillede i det samfund, børnene vokser op i. Hvis det ene sprog er majoritetens sprog og det andet en minoritetsgruppes, vil det ene sprog også have en højere status i samfundet end det andet. Flygtningebørnene vokser op med ét sprog, der er deres modersmål, og et andet sprog, som er samfundets officielle sprog, det sprog, man taler i skoler og daginstitutioner, det sprog man underviser i og på, det sprog stort set al nyhedsformidling og kulturel udvikling foregår på.

Det er ikke tilfældigt, at det ikke er noget problem at vokse op med to sprog f.eks. i Canada, hvor engelsk og fransk er *ligestillede* sprog (Lambert, 1975). Mens problemer f.eks. kan ses blandt finske indvandrere i Sverige i den periode, hvor det finske sprog blev holdt nede, og hvor de finske børn fik forbud mod at tale finsk sammen i de svenske skoler (B. Loman, 1974. A. Poulsen, 1978).

For barnet er tilegnelsen af et sprog ikke blot tilegnelsen af et redskab, det kan bruge i kommunikationen med andre. Barnets sproglige udvikling sker i tæt sammenhæng med begrebsdannelsen.

Et sprog er ikke kun et kommunikationsmiddel, det er et system af begreber og kategorier. I og med at barnet tilegner sig et sprog, begynder dets tankeprocesser også at forløbe i sproget. Der sker en vekselvirkning mellem barnets sproglige og intellektuelle udvikling. Der er forskellige faser i denne udvikling, og hver fase skaber de forudsætninger og de systemer, som er nødvendige for den næste fase. Det er f.eks. ved at udmønte de begreber, som barnet tilegner sig i ord, at begrebsdannelsen udvikler sig, at barnet lærer at tænke abstrakt.

I Danmark er det i øjeblikket sådan, at flygtningebørn, så længe de bliver passet i hjemmet, stort set kun udvikler deres modersmål. Opdragelsen og den spontane indlæring sker på modersmålet, mens barnet som regel kun tilegner sig et overfladisk dansk, bestående af de mest almindelige hverdagsord blandt børn.

Når flygtningebørnene kommer i skole – eller måske i børnehave

– skal de imidlertid til at skifte modersmål ud med dansk for at kunne begå sig blandt de danske børn.

Netop på det tidspunkt i deres udvikling, hvor børnene skal skifte fra spontan, uformel indlæring til den systematiske, som skolen præsenterer dem for, skal de samtidig lære et nyt sprog.

Børnene kommer da i den situation, at den nye begrebsdannelse, som de skal udvikle gennem indlæringen i skolen, ikke – som hos danske børn – kan baseres på den begrebsdannelse, der er udviklet i hjemmet, og som er udkrystalliseret i et andet sprog, end det den fremtidige begrebsdannelse i skolen skal foregå på.

Det, der kommer til at halte for flytningebørnenes vedkommende, er udviklingen af abstrakte begreber.

Hos børn i skolealderen er det sådan, at de sideløbende med, at de hele tiden udvikler deres viden i forhold til den »konkrete« verden, også udvider denne konkrete verden ved at begynde at tilegne sig nogle abstrakte begreber. Udviklingen af det konkrete og det abstrakte sker i en stadig vekselvirkning. Hos flygtningebørn er der imidlertid fare for, at denne vekselvirkning udebliver, fordi barnet bruger to forskellige sprog, modersmålet til den konkrete verden, og dansk til den abstrakte.

Dette er selvfølgelig en noget forenklet fremstilling, men det korte af det lange er, at mange flygtningebørn (og det samme gælder for indvandrerbørn) ikke formår at knytte forbindelse fra de abstrakte begreber, de lærer i skolen, til noget konkret for derved at opnå en egentlig forståelse af abstrakte begreber. De abstrakte begreber forbliver i stedet meningsløse og intetsigende for barnet, som kun behersker dem på det formelle plan. Det kommer til udtryk ved, at barnet snakker »papegøjesnak«. Det har lært nogle begreber udenad uden at forstå indholdet. Omvendt kan der så samtidig ske det, at de konkrete erfaringer og oplevelser, barnet har haft sammen med sin familie, ikke finder vej henimod deres tilknytning til det almene, deres begrebsmæssiggørelse.

Endelig kan der ske det, at barnet blander de to sprog sammen og i realiteten danner sit eget sprog uden at udvikle nogle af de to »rigtige« sprog, hvilket er katastrofalt for barnets udvikling.

Når vi ikke taler dansk som et fremmedsprog for flygtningebarnet, men som andetsprog, så er det fordi, det danske sprog også vil være en del af barnets hverdag, fra det er ganske lille, og fordi barnet tilegner sig det danske sprog på samme måde, som det tilegner sig modersmålet.

De små børn lærer dansk gennem legen med danske kammerater, og gennem børne-tv, børnebøger, børneteater osv. Og indlæringen sker på spontan vis, ikke gennem undervisning. Det danske sprog trænger ind i barnets virkelighed og konkrete erfaringsverden, og sproget kan ligesom modersmålet få et bestemt følelsesmæssigt indhold gennem de følelsesmæssige oplevelser, børnene har via sproget. Dansk er altså ikke et fremmedsprog, som indlæres systematisk fra starten, på samme måde som større børn eller voksne lærer et fremmedsprog. Når vi som voksne lærer et fremmedsprog, lærer vi det gennem vores modersmål. Vi oversætter, og vi har altså hele tiden vores eget sprog som »mellemed« mellem vores begrebsverden og fremmedsproget. Vi oplever ikke direkte på et andet sprog, og vi udvikler ikke vores begrebsverden på fremmedsproget.

For flygtningebørn er det anderledes. De skal bruge begge sprog til at opleve og udvikle sig på, og de skal lære og udvikle begge sprog sideløbende. Hvis man vil undgå, at barnet udvikler et af sprogene til »konkret« brug og det andet til »abstrakt« brug og blive det, man kalder »dobbelt halvsproget«, altså ikke udvikler nogle af sprogene tilstrækkeligt, må man sørge for, at udviklingen af de to sprog sker parallelt, og at begge sprog hele tiden står i direkte forhold til udviklingen af barnets genstands- og begrebsverden.

Det betyder, at barnet ideelt set skal tilbydes undervisning i og på begge sprog, at de to sprog får lige status i barnets hverdag, og at barnet hele tiden kan få opfyldt sit behov for oversættelse.

Imidlertid, er det danske skolesystem ikke indrettet, så det er muligt, at det er overladt til flygtningene selv og deres eventuelle organisationer at varetage modersmålets udvikling hos deres børn. Bl.a. på grund af praktiske og økonomiske vanskeligheder kan det danske skolesystem i øjeblikket kun tilbyde nogle timers modersmålsundervisning om ugen, uden for normal skoletid.

For nylig er der dog startet enkelte forsøg med en tokulturel skolestart for indvandrerbørn, som netop har til formål at sikre en parallel udvikling af modersmålet og det danske sprog.

En »sideeffekt« ved en opprioritering af minoritetssprog i skoler og daginstitutioner er i øvrigt, at man samtidig vil styrke minoritetsbørnenes kultur og dens status, hvilket forhåbentlig også vil kunne betyde, at børnene føler deres baggrund og status styrket, når de oplever deres sprog som mere betydningsfuldt, end de gør i øjeblikket.

Børnenes udvikling og integration

For flygtningebørn, er det væsentligt at forstå de politiske og historiske omstændigheder, som ligger til grund for deres forældres nuværende situation som »flygtninge«. Det er ikke nok, kun at udvikle de generelle aspekter ved hjemlandets kultur, der bør også være et kendskab til de historiske begivenheder, som har bragt flygtninge til Europa.

Historien er begribeligvis også en væsentlig del af kulturen. I det pædagogiske arbejde med flygtningebørn er det vigtigt at lægge vægt på den del af historien, hvor forældrene har været politisk aktive personer. Det vil sige, en forståelse af hjemlandets forhold relateret til en forståelse af deres egen families livsforløb.

Flygtninge bør bevare og udvikle deres kulturelle identitet med henblik på at videregive den til anden generation – som bestanddel i børnenes identitetsudvikling.

Flygtningebørn bør foruden aktiviteterne i det almindelige skolesystem tilbydes specielle aktiviteter, som kan udvikle deres identitet i samklang med deres kulturelle oprindelse.

Den sproglige udvikling

Tosprogetheden rejser visse vanskeligheder i selve kommunikationen med forældrene og det er nødvendigt at tage disse vanskeligheder i betragtning, når man taler om barnets sproglige udvikling. Børn, som går i børnehave eller i skole, udtrykker sig ganske ofte på dansk. De leger med danske kammerater, de snakker endog med andre børn fra deres hjemland på dansk, og de henvender sig ofte til deres forældre på dansk. Hjemlandets sprog er ikke knyttet til deres leg, det er i højere grad knyttet til den familiemæssige omgangskreds.

Man kan ikke tvinge barnet til at tale hjemlandets sprog. Når de udtrykker sig sprogligt, sker det ganske spontant – tvinger man dem til at tale et andet sprog midt i en sætning, hæmmer man spontaniteten, og afbrydelsen kan opleves som et angreb mod deres identitet og mod deres verden.

Kommunikationen børn-forældre bør ske gennem en fleksibel anvendelse af de to sprog, for at undgå følelsesmæssige konflikter. I hjemmet er det dog vigtigt konsekvent at bevare hjemlandets sprog og forældrene skal motivere og stimulere deres børn til at tale dette sprog. Denne motivation vil øges med den systematiske indlæring

af sproget og med undervisning i hjemlandets forhold.

Det er vigtigt, at forældrene undgår at tale til børnene på dansk – i modsætning til, hvad der ofte bliver anbefalet. Forældrenes tale på dansk mister spontanitet og følelsesmæssigt indhold, de giver deres børn en forvrænget model af det danske sprog og samtidig mister børnene muligheden for at lære hjemlandets sprog.

Forældrene må give deres børn en korrekt sproglig model på deres eget sprog, da børnene får en korrekt model på dansk gennem børnehaven, skolen, fjernsynet, radioen og deres legekammerater.

Det er vigtigt, at forældrene prøver at modvirke eventuelle tendenser hos børnene, til at blande de to sprog sammen. Det sker ganske ofte, at børnene midt i en tale på hjemlandets sprog bruger forskellige danske udtryk og ord, eller syntaktiske strukturer fra det danske sprog. I disse tilfælde må de voksne forklare og fremsætte hjemlandets ord/udtryk eller den pågældende syntaktiske form. Men dette skal gøres meget forsigtigt og uden at afbryde børnenes tale, d.v.s. ved at gentage børnenes tale på korrekt vis.

Selv om børnene ofte kun taler dansk, kan de have hjemlandets sprog på et *latent stadium*. Dette latente stadium vil udvikles til aktiv beherskelse gennem den systematiske indlæring, som må indføres samtidig med børnenes indtræden i skolen.

Barnets sociale udvikling

Formålet med den pædagogiske indsats må være, at udvikle barnets selvstændighed, forstået på den måde, at barnet bliver i stand til at anvende en tilegnet viden og tage ansvar for sine handlinger og adfærd.

Denne bevægelse henimod selvstændighed står i forbindelse med udviklingen af en »solidarisk holdning«, der skabes gennem identifikation med sin gruppe. Men denne solidariske holdning og bevidsthed må også indeholde en selvkritik.

Det drejer sig ikke om en blind identifikation med en bestemt gruppe, som baner vejen for afvisningen af andre grupper. Den er kritisk i den forstand, at barnet lærer, at der er andre mennesker, som befinder sig i en lignende situation. Og til sidst, men meget væsentligt, at barnet erkender, at den særlige situation, det befinder sig i, ikke skyldes »det selv« eller minoritetsgruppen, ej heller den danske kultur, men derimod den måde samfundet er struktureret på.

Derigennem vil barnet blive i stand til at betragte sin situation udfra en helhedsopfattelse, hvilket befordrer en solidarisk holdning

til de danske kammerater, som på anden vis, men af samme årsag, bliver ramt af samfundets hierarkiske struktur.

Udviklingen af tolerancen er også et væsentligt element i barnets sociale udvikling. Den såkaldte »reflekterede racisme« (ukritisk afvisning af »det danske«), som let kan udvikles hos minoriteternes børn og unge, må modarbejdes. Dette kan ske gennem en positiv kontakt med danskere.

Denne vekselvirkning mellem danske og udenlandske voksne og børn vil efterhånden skabe en fælles referenceramme for begge grupper, og det er i denne sammenhæng, flygtningebørns integration i det danske samfund bliver mulig. Det er endvidere i denne sammenhæng, det bliver muligt, kritisk at tage stilling til danske forhold, og denne kritiske stillingtagen forebygger udviklingen af holdninger, som f.eks. den reflekterede racisme, der afledes af deres situation som minoritetsbørn.

Det er også igennem denne fælles referenceramme, at den kulturelle overlappning eller sammenstilling kan udvikles hos flygtningebørn. Dette betyder, at barnets identitet bliver relateret til begge kulturer og det bliver således muligt, kritisk at forholde sig til dem, i et forhold, hvor hverken den ene eller den anden afvises på grundlag af ideologiske forestillinger.

Det vigtigste er altså, at barnet forstår begge samfundsformer som menneskeligt skabte virkeligheder, som det kan udøve indflydelse på gennem dets handlinger.

På det individuelle plan vil dette perspektiv udruste børnene med de nødvendige elementer til en selvstændig beslutning om at blive her i landet eller at vende tilbage til hjemlandet, når væsentlige ændringer i de politiske forhold taler herfor.

4. del

Kapitel 8

Tilbagevenden til hjemlandet

Eftersom eksilet er udtryk for en *straf*, så er det eneste svar på eksilet, at flygtningen får mulighed for at vende tilbage til sit hjemland, hvis det er, hvad han ønsker.

I de seneste år er en del latinamerikanske flygtninge vendt tilbage til deres hjemlande, og fra dem ved man noget om de vanskeligheder, som er forbundet med igen at skulle tilpasse sig forholdene i det land, man en gang har måttet forlade.

For mange flygtninge er håbet om en dag at kunne vende hjem det altoverskyggende ønske i eksilperioden. Når muligheden så endelig en dag viser sig, forventer mange, at alle deres problemer fra eksiltilværelsen omsider vil være slut. Så enkelt er det imidlertid ikke. Reintegrationen i hjemlandet er en kompliceret og stærkt belastende proces, som kan føre til svære psykiske kriser, der ligner de psykiske kriser, som man oplever i eksil.

I de år, man har været afskåret fra sit hjemland, har man dannet sig sine egne forestillinger, som ikke altid stemmer overens med den virkelighed, der rent faktisk møder en, når man vender tilbage.

Den hjemvendte flygtning kommer tilbage til et samfund, der ikke længere er det samme som det han forlod. Han skal ikke hjem og falde til i sine vante rammer igen, som han måske forventer. Han skal derimod igennem en »re-integrationsproces«, som han har svært ved at forestille sig omfanget af – og måske sværere ved at acceptere end integrationsprocessen i eksil landet, som han jo på forhånd viste var et fremmed land for ham.

Selv om han har fulgt med i de sociale begivenheder i hjemlandet, er det ofte mest en intellektuel orientering, som ikke nedbryder barrieren ved at have været væk i en årrække.

De sociale forhold i hjemlandet har ændret sig. Der er andre omgangsformer. Selv ens gamle venner og familie er svære at genkende.

Det tager tid, før man atter kommer på bølgelængde – årene har sat sine spor.

Også sproget har udviklet sig, mens man har været væk, nye udtryk er kommet til, mens andre er blevet gammeldags og er udgået af dagligsproget.

Det kan også være svært igen at skulle lære at leve med en materiel levestandard, der er meget lavere end den, man har vænnet sig til under eksilet.

Man har vænnet sig til, at husene bliver opvarmet om vinteren, og det er hårdt igen at måtte fryse og at ens tøj altid er fugtigt i de perioder, hvor regnen styrter ned. Man har glemt, hvor vådt og koldt, det kan være, og hvor surt det er, når gaderne forvandles til mudder.

Maden er heller ikke altid, hvad man husker – og slet ikke som man har vænnet sig til at leve i eksilet. Speciel børnene kan have svært ved at acceptere, at der ikke længere er råd til »slik og luksus« – måske ikke en gang til det, som for dem har været basale fødevarer i eksillandet.

Alt i alt går det ofte sådan, at man i stedet for at føle, at man er kommet »hjem«, endnu en gang oplever følelsen af at være »fremmed« – denne gang blot i det land, man altid har følt som sit eget, og som man har længtes efter år efter år.

Den vigtigste faktor for at falde til i sit hjemland igen og føle sig hjemme er at finde et arbejde, der gør en i stand til at forsørge familien og atter få en social funktion i samfundet.

Imidlertid er det utroligt svært for hjemvendte flygtninge at finde arbejde. Det viser undersøgelser af hjemvendte latinamerikanske flygtninge.

Arbejdsløsheden er i forvejen høj i de lande, flygtningene vender tilbage til. Deres udenlandske uddannelser godkendes måske ikke umiddelbart i hjemlandet, og arbejdsgiverne vil måske ikke ansætte folk, der har været i eksil som politiske flygtninge. De hjemvendte har heller ikke det net af kontakter, som gør at de hører om ledige jobs, og de kender måske heller ikke nogen, der kan anbefale dem over for arbejdsgiverne. Ej heller har de penge til selv at starte noget.

De hjemvendte flygtninge bliver dermed meget let en marginaliseret gruppe, og de bliver afhængige af venner og slægtinges hjælp for at kunne overleve.

Det medfører en risiko for isolation og for følelser af igen ikke at kunne tage ansvaret for sit eget liv og klare dagen og vejen for sig selv og familien.

Isolutionsfølelsen forstærkes af, at mange hjemvendte oplever, at de er ude af stand til at formidle de væsentlige følelser og erfaringer, som eksilperioden har givet dem. Familien og vennerne er simpelt hen ude af stand til at forstå, hvordan det har været, når de ikke selv har prøvet det.

De, der ikke har været i eksil, opfatter tit flygtningene som dem, der har været i sikkerhed og fået i pose og sæk, mens andre har sat livet på spil i hjemlandet. De forstår ofte ikke, hvad flygtningene vil tilbage for. Og de føler sig heller ikke i stand til at forklare over for de hjemvendte, hvor svære de mellemliggende år har været for de »tilbageblevne«.

For at modvirke isolationen og følelsen af fremmedhed over for deres nærmeste er det vigtigt for de hjemvendte hurtigt at komme ind i samfundet igen og få nogle funktioner, et arbejde, som de kan bygge en ny hverdag op omkring.

Det har i praksis vist sig, at flygtninge, som vender tilbage til et arbejde, har væsentligt lettere ved at falde til i hjemlandet igen, også følelsesmæssigt, end flygtninge, som vender tilbage til en periode med arbejdsløshed.

Et arbejde giver ikke alene en status i samfundet igen, det giver også den økonomiske uafhængighed, der er nødvendig for at den hjemvendte familie kan finde et sted at bo, og ikke (som mange er det) skal være afhængige af at kunne bo midlertidigt hos familie og venner i lejligheder og huse, som måske allerede er overbefolkede, og hvor den anderledes livsrytme, man har tillagt sig i eksillandet, mærkes temmelig meget og giver anledning til spændinger inden for familien.

F.eks. har kvinderne specielt svært ved at skulle bo hos forældre eller svigerforældre efter at have levet i et land, hvor kønsrollemønstrene var anderledes, og hvor de følte sig mere selvstændige end i hjemlandet.

Følgen vil være, at mange flygtninge vil opleve, at de efter at være kommet tilbage til hjemlandet får psykiske problemer, som ligner dem, de oplevede i eksil. Nogle har måske haft de samme eller lignende problemer under eksilet, mens andre (et mindretal) først mærker problemer, efter de er vendt hjem.

For hele familien gælder det, at det at vende tilbage til hjemlandet har været forbundet med uforholdsmæssigt store forventninger, som virkeligheden slet ikke kan leve op til. Man har f.eks. haft forventninger om, at interne konflikter i familien/ægteskabet ville løse

sig på magisk vis, når bare man kom hjem og slap fra de problemer, man oplevede som tæt forbundet med det at være i eksil. Når man vender hjem, viser det sig bare, at alle konflikterne stadig er der, måske med endnu større styrke.

Det sker tit for hjemvendte flygtninge, at gensynet med deres hjemland vil få hengemte følelser til at bryde frem til overfladen.

Mange har i eksilperioden »gemt« nogle psykiske reaktioner fra perioden før og lige efter de måtte forlade hjemlandet. Der er nogle følelser, som ikke har fået lov at slippe frem, fordi flygtningen har skullet bruge sin psykiske energi på at få det bedst mulige ud af situationen i eksilet og på at tilpasse sig det nye samfund i eksillandet. Han har – måske ubevidst – følt det nødvendigt at fortrænge oplevelser i forbindelse med flugten/eksileringen og koncentrere sig om at opbygge en ny tilværelse.

Efter hjemkomsten bryder disse fortrængte følelser og reaktioner pludselig frem med års forsinkelse. Gensynet med hjemlandet, med alle de kendte ting og omgivelser, har tendens til at nedbryde hjemvendtes forsvarsmekanismer, måske for første gang i hele eksilforløbet. Han har måske haft en følelsesmæssig blokering, som pludselig falder væk og medfører en overvældende »bevidsthedsinvasion«.

Den hjemvendte har måske følelsen af, at han endelig er i så kendte omgivelser, at han kan tillade sig at »slappé af« og give følelserne frit løb – selv om de »kendte omgivelser« meget hurtigt kan vise sig at være mere usikre og ustabile, end han havde forestillet sig, og dermed give ham nye problemer.

Flygtninge, som vender hjem, viser desuden en tendens til at undertrykke deres oplevelser fra eksilet. De sætter en »parentes« om hele eksilperioden og ønsker ikke længere at tænke på den, selv om det har været en vigtig periode i deres liv.

Det betyder, at de hjemvendte flygtninge heller ikke prøver at skabe sammenhæng mellem eksilperioden og den nye tilværelse i hjemlandet.

De forsøger ikke at integrere de to tilværelser, men ser skiftene i deres tilværelse som brud uden tråde fra den ene til den anden.

På samme måde har hjemvendte flygtninge tit svært ved at acceptere og indrette sig efter de ændringer, der er sket i de gamle omgangsformer og dagliglivet i hjemlandet. De prøver at genoptage elementerne fra deres gamle tilværelse før eksilet. Ikke de nye normer, som har udviklet sig i hjemlandet, mens de har været væk.

Kvinderne vægrer sig dog på mange punkter ved at vende tilbage

til de gamle kønsrollemønstre, og de føler tit, at de skal igennem den samme proces med frigørelse fra mandens og familiens »herredømme«, som de har været igennem én gang i eksilet. Og de har svært ved at affinde sig med den underordnede stilling i samfundet, som kvinder stadig har i deres hjemland.

Hjemvendte børn

Det er tit utroligt svært for børn, der er opvokset i eksil, at finde sig til rette i det hjemland, som de måske slet ikke husker, og som ikke længere føles som deres hjemland.

Mange børn længes i starten kraftigt tilbage til eksillandet. De kan ikke tilpasse sig det anderledes skolesystem, og de kan ikke affinde sig med, at de ikke umiddelbart kan klare sig på deres modersmål. De har været vant til et andet undervisningssprog i eksilet, og deres modersmål er ikke udviklet tilstrækkeligt til, at de kan bruge det som indlæringsprog i skolen.

Børnene har tit været ude for episoder med mobning i eksillandet, og de har oplevet at føle sig udenfor, fordi de var fra et andet land. Når de kommer til forældrenes hjemland, kommer de med en forventning om, at de med det samme vil kunne fungere i skolen og blandt kammeraterne. De tror, at de omsider skal opleve ikke længere at være fremmede.

I den situation vil de hjemvendte børn bruge en masse psykisk energi på at prøve at blive lige som alle andre. De kan ikke klare en gang til at føle sig fremmede, netop i det land, hvor de gennem forældrenes holdning føler, at de bør føle sig hjemme. Mange børn overtilpasser sig i en sådan grad, at de ryger ud i dybe identitetskonflikter.

Børnene kan slet ikke klare de nederlag, som de nødvendigvis vil opleve i skolen, fordi de har haft en anden undervisning i eksillandet, hvor de måske har beskæftiget sig med andre emner og ikke lært tilstrækkeligt om hjemlandets historie, geografi og kultur til at kunne begå sig i hjemlandets skolesystem.

For mange børn er mødet med den fattigdom, de ser i hjemlandet, yderligere et stort chok. Som regel skal børnene også selv til at sætte deres leveniveau ned. De har ikke længere lomme penge til slik, forlystelser osv., og familien har måske heller ikke råd til at købe samme slags fødevarer som i eksillandet. Feks. er smør og ost luksusvarer i mange af de lande, flygtningene kommer fra.

Børnene skal måske også igennem en periode, hvor de genoplever

den angst, som de oplevede i forbindelse med forfølgelsen og flugten, eller de har hørt deres forældres beretninger om undertrykkelsen og ved ikke, om der stadig er grund til at være bange for at leve i landet, eller om forholdene har ændret sig så meget, at de ikke behøver at frygte en gentagelse.

Mange børn beholder skuffelsen over hjemlandet for sig selv. De ser, hvor glade forældrene er for at være hjemme, og hvor ihærdigt de prøver at skabe en ordentlig tilværelse for familien. Børnene får derfor skyldfølelse over, at de ikke kan finde sig til rette. Det betyder som regel meget for forældrene, at børnene falder til i deres hjemland, og mange gange vil forældrene nødig erkende, at børnene ikke trives. Det fornemmer børnene, og resultatet kan blive, at begge parter forsøger at forcere den vanskelige omstillingsproces, børnene skal igennem. De får dermed ikke mulighed for at give udtryk for deres savn af eksillandet og for at få bearbejdet alle de modstridende følelser, mødet med hjemlandet vækker i dem.

Med en kvalificeret støtte fra voksne er det imidlertid muligt at hjælpe børnene igennem omstillingsprocessen, så de til sidst føler, at forældrenes hjemland også er deres.

Afsluttende sammenfatning

Det påtvungne eksil må forstås ud fra to sammenhængende synsvinkler: som et *kollektivt* overgreb på en bestemt del af befolkningen, et brud, der slår ned i den kollektivt bestemte sociale virkelighed og som et brud i den *individuelle* sfære, hvor et helt livsprojekt med et slag kriminaliseres og sønderbrydes, og hvor følelsesmæssige relationer til mennesker og fysiske omgivelser splintres.

Selve eksileringen er en *straf*. I det øjeblik straffen effektueres – dvs. personen eksileres – er han allerede mærket af disse oplevelser, som sådan set er relateret til situationen i hjemlandet, men som viser sig videre i eksillandet. Her opfylder eksilet sin straffefunktion gennem sine forskellige måder at nedbryde individets bestemmelse som sociokulturelt, politisk-ideologisk og psykisk væsen.

De begivenheder, der fører til eksileringen kan ud fra et kriseteoretisk synspunkt siges at udgøre et *grundtraume*, som uddybes og intensiveres af deraf følgende traumer.

De typesituationer, som i Cullbergs kriseteori benævnes samfundsmæssige strukturændringer og ydre katastrofer, kan paralleliseres til de begivenheder, der fører til eksilet, mens de øvrige i mere eller mindre ophobet form vil vise sig i forbindelse med eksileringen.

De akutte reaktioner er bundet til denne traumatiske begivenhed: sorg, angst og choktilstande præger således flygtningen ved ankomsten. Kollektive og individuelle skyldfølelser, over at man stadig er i live og har efterladt de andre derhjemme, er ligeledes hyppige reaktionsmønstre.

Disse reaktioner mener vi må ses i sammenhæng med de pludselige brud i alle tids- og rumlige dimensioner og sociokulturelle referencepunkter, som medfører, at flygtningen føler sit hidtidige identitetsgrundlag truet.

Den *gensidige bekræftelse* mellem individet og dets sociale omverden, som vi beskrev som forudsætning for et psykosocialt velbefindende, falder således væk med eksileringen. Den bevidste følelse af at mærke, at ens eksistens har sammenhæng i tid og rum og at mærke, at andre opfatter denne sammenhæng og kontinuitet, bliver illusorisk.

Eksilets tvangsmæssige karakter forøger følelsen af at være i en *transittilstand*. Ingen har ønsket eksilet, men lever i et stadigt håb og ønske om at vende tilbage parret med en større eller mindre grad af afvisning af alt det, som eksillandet står for. Flygtningen opdeler sit liv i to verdener: *livet her-og-nu* i eksillandet, som kun har lidt betydning og *den fortidige og fremtidige verden*, som er en drøm om hjemlandet ('myten').

Denne *nostalgiske reaktion* kan i sig selv være en sund, identitetsstyrkende reaktion, der hjælper personen igennem bearbejdningen af en smertelig hændelse. Men den kan også antage overdrevne former som et »nostalgi-syndrom«: flygtningen fordyber sig *passivt* i længslen mod hjemlandet i en grad, der blokerer alle aktiviteter. Han fortaber sig i opfattelsen af omverdenen som en 'fantasi' verden, uvirkelig og under alle omstændigheder uidentificerbar i relation til hans eget livsprojekt. Dette manifesterer sig f.eks. i idealiseringer, som kan antage absurde former: »Mit hjemlands himmel var mere blå«, eller lignende.

I denne overdrevne form er der tale om virkelighedsflugt, hvor nostalgien invaderer hele personens tankeverden og hæmmer hans aktivitetsniveau. Således vil nostalgien ikke hjælpe ham over tabet af hjemlandet, men tværtimod fastholde ham i en selvdestruktiv proces, og nedbryde hans relation til omverdenen.

Denne oplevelse af eksilet som *transittilstand* påvirker således selve den formelle integrationsproces. Kravene om sproginlæring og etablering på forskellige måder: bolig, arbejde, uddannelse etc. står i direkte modsætning til flygtningens »hjemvendelsesfiksering«. Samtidig kan en accept af integrationsbetingelserne og aktiv indsats for at opfylde dem også inddirekte ses som en accept af eksilet. I en sådan accept ligger der også en accept af en række brud på det kollektive (kultur, geografi, politik) og det individuelle (biografi) niveau, som eksiler medfører.

Disse reaktioner kan beskrives som *kollektive reaktionsformer*.

De kan tillige ses som passive, defensive reaktioner på den direkte og indirekte psykiske undertrykkelse, som eksilsituationen udøver. Flygtningene er geografisk forviste fra hjemlandet, de er således *immobile, afmægtige* og mangler motiv til aktivt at interagere med samfundet, hvilket fremmer *isolation* og *ghettodannelser*.

Det er klart at disse reaktioner må gradueres i relation til en *tidsdimension*. Når flygtningen eksempelvis har været i eksillandet en vis årrække, må han nødvendigvis begynde at spørge sig selv, om

eksilet stadig kan påstås at have *transit*-karakter.

Transit-oplevelsen ser vi således som mest udpræget i eksilets »tidlige« faser (hvilket dog kan dreje sig om en årrække). Den umiddelbare nostalgireaktion ligeså.

Men udviklingen kunne tillige betyde en *stabilisering* af de nævnte reaktioner eller en forværring af disse, eksempelvis illustreret i forbindelse med *nostalgi-syndromet*.

Man må således understrege, at der er tale om en dynamisk udviklingsproces over tid, som ustandselig forandrer billedet af, *hvordan* eksilet opleves.

Vi illustrerede i det foregående, hvad vi kaldte passive reaktionsmønstre. Men de viser sig imidlertid også i mere *aktive, offensive* former. Som en illustration heraf, har vi fokuseret på *det politiske arbejde*.

Denne kollektive kampkraft, som forsøges genetableret i eksilet, kan have som effekt, at fastholde individets følelse af kontinuitet i tilværelsen, på trods af de brud, eksileringen har medført. Der eksisterer dermed et vigtigt fundament for individets fortsatte identitetskonsolidering.

Men omvendt kan det politiske arbejde også antage overdrevne former. Som tidligere nævnt kan en af indikatorerne på en identitetskrisen være »en ødelæggende overbetoning af en aktivitet«, hvor denne invaderer alle personens livsområder. Man kan se eksempler på, at flygtningen udsætter sig for ekstreme fysiske anstrengelser, forsøger privatliv og følelsesmæssige relationer til fordel for en altopslugende politisk aktivisme.

Dette kan forstås som et slags kompensatorisk adfærdsmønster, på grund af individuelle og kollektive skyldfølelser – over at være i live, over at være i eksil. Eller det kan tolkes som en slags 'forsvarsmekanisme' i et forsøg på at bevare 'idealbilledet' af sig selv som aktiv politisk kæmpende. Dette billede er selvsagt en abstraktion, som ingen kan leve op til i virkelighedens verden.

De første faser i eksilet, som vi har givet et rids af i tidligere afsnit, afløses ofte – efter en kort tids lettelse over at være i live og i tilsyneladende sikkerhed – af en *depressionskrisen* med nye angstsymptomer, der viser sig i konfrontationen med virkeligheden, hvor nye problemområder støder til i form af indslusning på arbejdsmarkedet, i uddannelsesforløb osv. Det kaster ofte flygtningen ud i nye *krisetilstande*. Hvor han før var fikseret omkring fortiden, tvinges

han nu ud i en accept af nutidens konkrete krav. Denne påtvungne accept af nutiden, fremprovokerer forskellige psykiske reaktioner.

Dette må forstås sådan, at flygtningen i konfrontationen med en omverden, der er ham ukendt og tilsyneladende fjendtlig, mangler selvbekræftelsesmuligheder og orienteringspunkter i forhold hertil. Hans *selvbillede* og *selvopfattelse* vil være truet af dette møde med en omverden, som ofte ikke anerkender det, som han baserer sin selvopfattelse på. Konkret vil dette som påvist ofte vise sig i en faglig dequalificering – dels p.g.a. andre krav, dels p.g.a. sproglige vanskeligheder og diskrimination i det hele taget. Flygtningen indplaceres således tvangsmæssigt i roller, der ikke svarer til hans forventninger, hvilket bidrager til en følelse af ikke at være socialt anerkendt, men derimod »devalueret«, kulturelt, fagligt og personligt.

Denne manglende overensstemmelse mellem omverdenen og ham reducerer således hans selvfølelse, undertiden i en sådan grad at det kan antage karakter af et *traume*.

Eksilproblematikken synes at være større for mænd end for kvinder. De øgede samfundsmæssige muligheder for kvinden er en af de vigtigste forklaringer på dette. En anden er, at kvinderne ikke oplever samme sociale og politiske amputering som mændene, fordi deres identitet i hjemlandet ikke primært har været forankret i disse sfærer, men været centreret omkring *privatsfæren*. Dette skaber på den anden side særlige problemer for kvinderne her, fordi de mangler den støtte fra storfamiliens andre kvindelige medlemmer, som ikke genfindes i kærnefamiliestrukturen i eksillandet.

Som påpeget skaber dette problemer og spændinger i parforholdene, isolation samt følelsen af ikke at blive forstået af sin partner.

Denne fase i eksilforløbet er den mest alvorlige og kritiske, hvor egentligt psykisk sammenbrud eller nyorientering kan være resultatet.

Krisebearbejdning og kriseintervention er nødvendige redskaber i behandlingen af de reaktioner, vi her kort har opsummeret.

En grundholdning i denne intervention er dens samfundsorientering, hvor fastholdelsen af eksilet som ikke blot individuel krise, men tillige kollektiv krise er central.

Det terapeutiske arbejde med flygtninge må således overskride grænserne for traditionel individorienteret klinisk praksis og i stedet åbne for bredere sociale dimensioner – såvel i forståelsen og fortolkningen af flygtningenes psykiske problemer som i den konkrete terapeutiske indsats heroverfor.

Appendiks

Transkulturelle aspekter ved psykologiske forstyrrelser og psykoterapi med flygtninge

Psyko-socialt arbejde med flygtninge

Det psyko-sociale og psykoterapeutiske arbejde med flygtninge skal ses i tæt sammenhæng med de problemer, mødet mellem to kulturer medfører i flygtningens hverdag. Dette møde kan give anledning til svære psykiske forstyrrelser hos de personer, der gennemlever det. Vi har tidligere påpeget, at disse forstyrrelser har tre sammenhængende årsager: 1) *forfølgelsen*, som personerne er blevet udsat for i hjemlandet (og som eksilet udgør en befrielse fra), 2) *eksilets tvangsmæssige karakter* og 3) *de grundlæggende ændringer i de socio-kulturelle forhold*, som eksilet indebærer. Vi vil her se på det sidste aspekt ud fra et transkulturelt perspektiv.

Socio-kulturelle forhold

Eksilet opleves af flygtningen som et tab i psyko-social forstand. Et tab, fordi han mister alt det, som tidligere har givet ham umiddelbar tilfredsstillelse, social anerkendelse og generel tryghed. De socio-kulturelle »færdigheder«, som var en integreret del af flygtningens identitet i hjemlandet, kan ikke umiddelbart overføres til eksillandet. Følelsen af samhørighed med omgivelserne er for flygtningen dybt forankret i hjemlandet, og tilværelsen i eksillandet opleves med et præg af »uvirkelighed«, som gør, at han føler sig fremmed. Det kan i sidste instans være identitetstruende for ham.

Set ud fra et transkulturelt synspunkt kan konfrontationen mellem de to kulturer ses som en medvirkende årsag til psykologisk desorganisering. Jo større den kulturelle afstand er, jo større er risikoen for psykiske forstyrrelser.

Det er også meget væsentligt, at flygtninges situation i Danmark

er præget af, at de fleste kommer fra 3. verdens lande, altså den såkaldte »underudviklede« del af verden, hvis kultur undervurderes af europæerne og derfor kommer til at fremstå som devalueret og mangelfuld. Denne kulturelle underkendelse giver sig på det psykologiske plan udslag i, at flygtningen føler sig undervurderet og umyndiggjort og ikke får den sociale anerkendelse, der er nødvendig for identitetsfølelsen.

CEPARs praksis

CEPARs overordnede formål er at udføre »psyko-socialt og psyko-terapeutisk arbejde med henblik på at bevare flygtningens identitet og psykologiske integritet under ugunstige psyko-sociale og socio-kulturelle vilkår.«

Arbejdsmodel og psykologisk behandling

Arbejdsmodellen sigter på at undgå sygeliggørelse af flygtningen og dermed at undgå marginalisering og umyndiggørelse.

Den psykologiske behandling af flygtninge stiller særlige krav til terapeuten, fordi flygtninges problemer ikke kan defineres som et rent klinisk fænomen (som en psykisk sygdom), men har sammenhæng med kulturelle og sociale forhold. Kategorien »flygtning« er ikke en klinisk kategori som »neurose« eller »psykose«, den er et sammenfald af en række særlige livsvanskeligheder, som kan give sig udtryk i specielle symptomer. Det gør den traditionelle kliniske diagnostik og metode uanvendelig – eller i hvert fald utilstrækkelig – som arbejdsredskab, når det gælder flygtninge.

Behandlingsstrategier

Den strategi, man lægger for behandlingen af flygtninge, har stor betydning for den måde, hvorpå flygtningen oplever sig selv og sine lidelser.

Hvis vi betragter mødet med den danske kultur og tabet af forbindelsen med hjemlandet som medvirkende årsag til flygtningens problemer, så kan den behandling, danske institutioner udsætter flygtningen for, opleves som en yderligere marginalisering og underkendelse. Det påvirker flygtningens holdning til psykoterapien, hvorved vi som »behandlere« er fanget i en ond cirkel, fordi vores virke kan understøtte de faktorer, der er årsag til flygtningens psykiske problemer. Problemet i vores arbejde bliver derfor at finde en

praksis, hvor forståelsen for flygtningens situation ikke modvirkes af den »nødvendige institutionalisering« af behandlingen.

Refleksioner og perspektiver

På flygtningenes præmisser

Når man beskæftiger sig med institutionerne, terapeutens rolle, symptomer og diagnoser i forbindelse med flygtninges problemer, må man tage udgangspunkt i flygtningens egne holdninger og følelser over for sin egen tilstand, dvs. hans følelsesmæssige fortolkninger af begreberne »mental sundhed« og »psykologiske forstyrrelser«, og det er en fortolkning, der er kulturelt bestemt.

Mange flygtninge opfatter den terapeutiske institution med mistillid. Derfor må behandleren udvikle metoder i det terapeutiske forhold, som ikke kun skal overvinde de sproglige problemer men også omfatte »kulturel kompetence«, altså evnen til at arbejde ud fra flygtningens præmisser. En sådan kulturel indlevelse kræver, at terapeuten forholder sig bevidst til sin egen kultur og dens påvirkninger, både i forhold til kontakten med klienten og i sine kliniske vurderinger.

CEPARs erfaringer viser – i modsætning til, hvad man kunne forestille sig – at det ikke er nødvendigt at søge efter detaljerede informationer om den enkelte flygtningens levevis. I samtalen med klienten kan denne søgen komme til at øge følelsen af underkendelse og umyndiggørelse. Flygtningen vil føle sig »udforsket« i sin anderledeshed. En anderledeshed, som ikke anerkendes i den sociale sammenhæng i øvrigt. At vide noget om flygtningens baggrund er for så vidt vigtigt nok, men det er *slet ikke* tilstrækkeligt.

Indlevelse i flygtningens situation

Det vigtige er, at vi er i stand til at leve os ind i flygtningens situation og indtage hans position. Det gælder for psykoterapien i almindelighed, men er så meget desto vigtigere og samtidig vanskeligere i forhold til flygtninge.

I anstrengelsen for at forstå sker det ofte, at vi fortolker flygtningens situation *ud fra vores kategorier*, det vil sige ud fra nogle kulturelle forudsætninger, som han oplever som truende for hans identitet. Disse fortolkninger er indbegrebet af vores kulturs syn på psyken, men de er fremmede for flygtningen. Det drejer sig således om

at forstå *hans* oplevelse af vores kultur og at forstå *hvordan* denne oplevelse bliver *kilden* til psyko-sociale forstyrrelser.

Behandlingsinstitutioner må altså være bevidste om de vanskeligheder, der knytter sig til vurdering og fortolkning af symptomer og adfærdsformer.

Vi mener, at det er ganske risikabelt at tage udgangspunkt i de vestlige diagnostiske kategorier *udelukkende* og *uformidlet*. Dels skal man være bevidst om vanskeligheden ved at kategorisere en psykisk tilstand hos en person med en anden kulturbaggrund og dels skal man være bevidst om den terapeutiske institutions risiko for at fremskynde og fastholde de psykiske lidelser.

Fænomenologisk tilnærmelse

En fænomenologisk* tilnærmelse kan bruges til at afdække, hvordan vi kan forsøge at forstå en »andens« oplevelse ud fra hans egne præmisser, hvor vi i forholdet til den »anden« er en del af den kultur, der anfægter hans identitet. Situationen bør væsentligst defineres ud fra den »andens« kategorier og forestillinger. De vigtigste problemstillinger i denne tilnærmelse ligger i følgende forhold:

- a) det usædvanlige i symptomernes fremtrædelsesform
- b) kulturelle kommunikationsvanskeligheder,
- c) klientens forestillinger om psykoterapi,
- d) fravær af fælles kulturel referenceramme.

Disse forhold må kompenseres af terapeutens indlevelsessevne, som er den *basis*, hvorpå det terapeutiske forløb defineres.

Psykoterapi og livsfilosofi

Vestlige retninger inden for psykoterapi og livsfilosofi kan komme i konflikt med flygtningens tro og indre overbevisning. Det vestlige syn værdsætter i høj grad »selvstændighed« og »individuel uafhængighed«, som nærmest opfattes som synonyme til »psykisk modenhed og sundhed«. Psykiske forstyrrelser opfattes derfor som et resultat af en tilbagevenden til umodenhed og afhængighed. Psykoterapiens formål er da at opnå en selverkendelse og indsigt, der fører

* »Fænomenologi«: den del af en videnskab, der har til opgave at beskrive, men ikke nærmere forklare fænomenerne inden for vedkommende videnskabs område.

til genetablering af den individuelle selvstændighed.

I modsætning til dette syn er selvstændighed og uafhængighed *ikke* identitetsbekræftende værdier i store dele af den 3. verden, hvor social og familiemæssig »kapacitet« har større vægt. Terapien med flygtninge må derfor lægge *mere* vægt på relationer inden for familie- og gruppesystemer *end* på selvstændighed. Terapien må dreje sig om at styrke den gruppemæssige identifikation.

I den forbindelse har det en vigtig forebyggende virkning at støtte flygtningens kontakt med og indslusning i relevante politiske, kulturelle og sociale netværk, det, man kan kalde »psykoterapiens sociale forlængelse«.

Psykoterapeutens rolle

Vi mener således at en redefinition af psykoterapeutens rolle er påkrævet, når det drejer sig om arbejdet med flygtninge. Samfundets svar på flygtninges kriser er i øjeblikket *øget institutionalisering*, en løsningsmodel, der i det hele taget er flygtningen fremmed. Institutionsstaben – herunder os som terapeuter og psykologer – bliver i en vis forstand medskyldige i en sygeliggørelse- og umyndiggørelsesproces. I den kultur, vi opererer i, er disse institutionelle tiltag naturlige og til en vis grad hensigtsmæssige, men dette synes ikke at være tilfældet i forhold til flygtninge fra en anden kultur. Og dette aktualiserer en grundigere diskussion af psykoterapeutens rolle og institutioners funktion i forhold til transkulturelle betragtninger i arbejdet med flygtninge.

Litteraturfortegnelse

Anvendt litteratur

- Alatis, James E. (1970): *Bilingualism and language contact*. Georgetown Univ. Press, Washington, DC.
- Allodi, F. (1979): *The Psychiatric effects in children and families of victims of political persecution and torture*. Danish Medical Bulletin. Vol 27, no. 5. 1980.
- Allodi, F. (1982): *Psychiatric Sequelae of torture and implications for torture*. World Medical Journal. Vol. 29, no. 5, Sep/Oct. 1982.
- Amnesty Int. Geneve (1976): *Experts of interventions presented by a chilean team of neurologists, psychiatrists and psychologists*. Geneve's Universitet. Febr. 1977.
- Andersen, Ib J.H. (1976): *Identitet og kultur*. AK. Forlag.
- Arenas, G. Julio (1980): *Exile and psychopathology*. Opgave i Klinisk Psykologi. Københavns Universitet.
- Arenas, G. Julio & Brito, L. Rigoberto (1981): *Latinamerikanske flygtninges børn i Danmark: Om deres udviklingsmæssige og integrationsvanskeligheder*. Københavns Universitet.
- Barón de Neiburg, Raquel et coll. (1981): *Identidad y exilio*. Trabajo presentado en Cuernavaca, México, Rencontre d'alternatives a la psychiatrie. Octobre 1981.
- Barudy, J. (1976): *Salud mental y exilio pol í tico*. Exilio, represión, trabajo psico-social. COLAT (eds) 1976-1978, 79-92). Lovaina, Bélgica.
- Barudy, J. (1979): *La integración crítica: meta de una terapia liberadora en el exilio latinoamericano*. La realidad psico-social del exiliado pol í tico latinoamericano. COLAT (eds) 4-11, Lovaina, Bélgica.
- Barudy, J. (1979): *El desarrollo integral del niño en el exilio: una acción comunitaria*. Franja, no. 19. Bruxelles, Bélgica.
- Barudy, J. & Páez, D. (1979): *Salud mental y exilio pol í tico: La búsqueda de una terapia liberadora*. Franja no. 20, Bruxelles, Bélgica.
- Barudy, J., Páez, D. & Martens, J. (1979): *La reconstrucción del sí mismo traumatizado por la tortura*. Psicopatología de la tortura y el exilio. COLAT, 173-192. Ed. Fundamentos, 1983, España.
- Barudy, J., Serrano, J. & Martens, J. (1976): *Problemas psíquicos provocados por la tortura en los refugiados latinoamericanos*. Exilio, represión, trabajo psico-social. COLAT. (eds.) 9-24. 1976-1978. Lovaina, Bélgica.

- Barudy, J., Serrano, J., Martens, J. & Duran, E. (1976): *El mundo del exiliado pol í tico latinoamericano*. Exilio, represión, trabajo psico-social. COLAT, 1980. Bélgica.
- Barudy, J. & Vieytes, C. (1985): *El dolor invisible de la tortura. Nuestras experiencias terapéuticas con prisioneros pol í ticos y sus familias*. Ed. Franja, 1985, Bélgica.
- Berner, Boel, Callewaert, Staf & Silberbrandt, Henning (red.) (1977): *Skole, ideologi og samfund*: Et kommenteret udvalg af franske uddannelsessociologiske tekster: Bourdieu/Passeron, Baudelot/Estabiet, Poulantzas, Munksgaard, København.
- Brito-López & Arenas, G. Julio, et. al. (1984): *Polítisk repression, eksil og psykologiske forstyrrelser*. Dansk Psykolog Nyt, no. 10. Maj 1984.
- Brito-López, R. & Arenas, G. Julio (1984): *Notas generales sobre algunos aspectos psico-sociales del retorno de los refugiados*. CEPAR. Presenteret ved det Internationale Konferance om Repatriering, i Østrig. Okt. 1984.
- Bustos, E. (1986): *On the psychic trauma and the inner/outer world of the refugees*. Presented at the International Seminar of the Centers that Attend Refugees. 8th-11th May, 1986, Frankfurt/M.
- Cazden, Courtney B. (1972): *Child, language & Education*. Holt, Rinehart & Winston, Inc., New York.
- Cazden, Courtney B., Vera, P. John, Hymes, Dell, (editor) (1975): *Functions of Language in the Classroom*, Teachers College Press, Columbia University, New York and London.
- COLAT (1976-1978): *Escritos N. 1. Represión, exilio, trabajo psico-social*. Oct. 1979, Bélgica.
- COLAT (1973): *Psicopatología de la tortura y el exilio*. Ed. Fundamentos. Madrid. España.
- Cullberg, J. (1976): *Krise og udvikling*. Reitzel, Kbh.
- Eitinger, Leo (1958): *Psykiatriske undersøgelser blant flygtninge i Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Eitinger, Leo (1971): *Immigranternes psykologiske problem*. Identitet och Minoritet. Teori och politik i dagens Sverige. Schwarz Red. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Erikson, E. (1959): *Identity and the life cycle*. Psychological Issues Vol. I No. 1. Int. Universities Press, N.Y.
- Erikson, E. (1963): *Barnet og samfundet*. H. Reitzel, Kbh. 1971.
- Ewing, Charles P. (1978): *Krise intervention som psykoterapi*. H. Reitzel, Kbh. 1983.
- Fanon, F. (1979): *Les damnés de la terre*, F. Maspero, Paris.

FASIC (1980): *Crisis política y daño psicológico*. Lecturas de Psicología y Política. Tomo I y II. Seminario Santiago de Chile.

Forest, Eva (1975): *Dagbog og breve fra fængslet*. Gyldendal, Kbh.

Friedman, Loreley (1981): *Change in a family model*. The Chilean exiles in Denmark - A pilot study, Kriminalistisk Institut, Kbh. Univ.

Genefke Kemp, Inge (1986): *Torturen i verden - den angår os alle*, Hans Reitzels Forlag.

Hodge, John L. & Struckmann, D.K. (1975): *Cultural bases of racism & group oppression*: An examination of traditional »Western« concepts, values and institutional structures which support racism, sexism and elitism. Two Riders Press, Berkeley, California.

Kelly, L.G. (1970): *Description and measurement of bilingualism*. An international seminar, Univ. of Moncton, June 6-14, 1967, Univ. of Toronto Press, Kanada, 1970.

Kress, L. et al. (1982): *Chilenske flygtninges integration i Danmark*. Kultursociologisk Institut.

Lambert, S. (1975): *Culture and Language in learning*, i: Education of immigrant students, Aaron Wolfgang, editor, The Ontario Institute for studies in education, Canada, 1975.

Lira, Elizabeth (1984): *Tortura y psicoterapia: una experiencia de trabajo*. FASIC, Santiago. Chile, 1985.

Loman, Bengt (1974): *Språk och Samhälle*, Gleerup Bokförlag, Lund.

Nissen, Morten (1978): *Psykopatologiske aspekter af politiske flygtninges situation*. Opgave i Klinisk Psykologi. Københavns Universitet.

OMEP: Verdensorganisationen for småbørnsopdragelse; Den danske Nationalkomité (en rapport): *Små indvandrerbørn i det danske samfund*, Børn og Unge, Kbh. 1979.

Pedersen, Birgitte Rahbek: *God, Bedre, Dansk?* Forlaget Børn & Unge, København 1983.

Poulsen, Arne (1978): *Halvsprog & Kognitiv udvikling*. Inst. for pædagogik, Kbh. Univ.

Salinas, Patricia (1983): *Repression, eksil, psykiske kriser*. Specialeopgave i Psykologi. Århus Universitet.

Schwartz, David (1971): *Identitet och minoritet*. AWE/GEBERS. Stockholm.

Seguel, Jorge (1979): *Exilens psykopatologi*. Latinamerikanska Mottagningsen. Stockholm. Sverige. Rapport, dupl.

Steen, Pia & Petersen, Marianne (1981): *Integration og sprogindlæringsaspekter ved sprogindlærningen, med integrativt sigte for indvandrere*

der. Opgave i pædagogisk psykologi. Kbh. Univ.

Steen, Pia & Petersen, Marianne (1982): *Politisk eksil og psykiske kriser*. Kbh. Univ.

Stierling, Helm (1974): *Konflikt og forsoning*: Om dynamikken i mellem-menneskelige forhold. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.

Van der Kolk, B.A. (1984): *Post-traumatic stress disorders: psychological and biological sequelae*. American Psychiatry Press, Inc. Wash. D.C.

Van Willigen, L.H.M. et al. (1985): *Reception, treatment and after-care of refugees in practice*. Netherlands.

Van Willigen, L.H.M. (1986): *Treatment of the consequences of sexual violence against women refugees*. Netherlands. Stencil.

Vejleskov, Hans (red) (1976): *Småbørnspædagogik II: Hjem, Institution, Samfund*. Gyldendal, Kbh.

Vieytes, Carmen (1981): *Le prise en charge psychotérapeutique de réfugiés politiques*. Recherche a partir de l'expérience traumatique de la torture. COLAT, Louvains Univ. 1981.

Vildomec, Verboj (1971): *Multilingualism*. A.W. Sijhoff-Leiden, Netherlands.

Wolfgang, Aaron (editor) (1975): *Education of immigrant students*. Issues and answers, The Ontario Institut for Studies in Education, Canada.

WUS (1981): *Mental health and exile*. Papers arising from a Seminarium on mental health and latinamerican exiles. Maj 1981. London.

Ødegaard, O. (1932): *Emigration and Insanity*, Acta Psychiatrica Scandinavia, Copenhagen, Supplement No. 4.

Anbefalet læsning

- Allodi, F. & Cowgil, G. (1981): *Ethical and psychiatric aspects of torture. A canadian study.* Canadian Journal of Psychiatry. Vol. 27, no. 2 98-102. March 1982.
- Barudy, J. (1978): *Le Collectif latinoamericain de travail psycho-social.* Facteurs psycho-sociaux et santé. Ed. Université Libre de Bruxelles, pp. 142-144. 9 78.
- Barudy, J. & Montino, O. (1986): *Des entretiens familiaux et des expériences d'entraide outils d'une action préventive dans l'accueil des réfugiés.* Facteurs psycho-social et santé. Atelier de travail psycho-social. Université Libre de Bruxelles. 1986.
- Berger, John & Mohr, Jean et. al.: *A seven man: The story of a migrant worker in Europa.* Penguin Books, London.
- Bettelheim, B. (1943): *Individual and Mass Behavior in extreme situations.* Journal of abnormal social psychology, 38, 417-452.
- Bustos, E. (1986): *Some considerations on psychotherapy with tortured refugees.* Lecture at the 5th Nordic/International Seminar of Exiled Torture Victims and their families. Stencil, Copenhagen, May 1986.
- Caplan, G. (1964): *Principles of preventive psychiatry.* Basic Books Inc. Publ. N.Y.
- Carrasco, J.C. (1981): *Exilio.* ESIN-1. Rotterdam.
- Cohn, J., Holzer, K., Koch, L. & Severin, B (1979): *Children and torture.* An investigation of chilean immigrants children in Denmark. Dansk Medical Bulletin 27, 1980.
- COLAT (1979): *Escritos N 2. La realidad psico-social del exilado político latinoamericano.* Oct. 1979, Bélgica.
- COLAT (1981): *Self-help and mutual aid in a mental health programme for political exiles.* Contribution to WHO-workshop »Self-Help and health«, Leuven, 22-25/11. 1981.
- Erikson, E. (1964): *Indsigt og ansvar.* H. Reitzel, Kbh. 1971.
- Erikson, E. (1968): *Identitet, ungdom og kriser.* H. Reitzel, Kbh. 1971.
- Freud, Sigmund (1959): *Group Psychology and the analysis of the ego,* Live-right Publishing Corp., N. Y.
- Freud, Sigmund (1917): *Duelo y melancolía.* Obras completas, tomo II.
- Hansegård, Niels Erik (1974): *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?* Aldus/Bonniers, Stockholm, 1974.
- Hanson, Göta (1979): *Situationen i Sverige för Andra Generationens Finska Indvandrare.* Hemspråksundervisningens betydelse för välbefinnan-

det hos andre generationen invandrare. Stockholm Universitet, Psykologiska Institutionen, Stockholm, 1979.

- Hondius, Adger (1982): *Report on the mental and psychosomatic problems of Christians Turks (»assyrier«/TRANSL) applying for asylum (in the Netherlands/TRANSL).*
- Jensen, Jørgen Pauli (1978): *De forfulgte psykologi.* Cavefors dokument.
- Krystal, H. (1968): *Massive psychic trauma.* Int. Univ. Press. N.Y.
- Laing, Ronald D. (1979): *Det spaltede selv.* Rhodos, Kbh.
- Laing, Ronald D. (1969): *Oplevelsens politik.* Rhodos, Kbh.
- Lira, Elizabeth K. (1983): *Salud Mental y censuración: Comunicación y prevención.* Programa médico-psiquiátrico. FASIC.
- Mackey, W.F. (1967): *Bilingualism as a world problem.* Harvest House, Montreal, 1967.
- Pollarolo, Fanny (1983): *La tortura, un problema médico.* Doc. De trabajo presentado a la Comisión Nacional contra la Tortura. Marzo, 1983.
- Reszczynski, K. & Rojas, Paz M. & Barcelo, P. (1981): *Exilio - Estudio médico-político.* Barcelona, Espana.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1975): *Om Tvåspråkighet och skolförång.* Forskningsrapporter. Svenska Litteratursällskapet i Finland Nämd för Samhällsforskning, Åbo, 1975.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1981): *Tvåspråkighet.* Liber Läromedel, Lund, 1981.
- Wenstrup, Lotte & Petersen, H.F. (1985): *Tosprogethed - teori og praksis.* Dansk psykologisk Forlag.
- WUS (1979): *Seminar on mental health and exile.* 30/3-1/4 London U.K.

Videregående læsning

- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas (1979): *Den samfundsskabte virkelighed*. Lindhardt og Ringhof, Danmark.
- Blum, Jacques (1973): *Minoritetsproblemer i Danmark*, Gyldendal, Samfundsb.
- Chomsky, Noam (1977): *Om sprog*. Gyldendal, København.
- Chomsky, Noam (1974): *Sprog og bevidsthed*. Nordisk Bogproduktion, København.
- CIMADE (1978): *The influence of political repression and exile on children*. Mental Health and Exile. WUS, London 1981.
- Cuevas, C. (1980): *Represión y salud mental*. Santiago de Chile, apr., dupl.
- Danielsen, Lene, Hansen, Edmund og Nielsen, Lisbeth (1983): *Odenseprojektet - om fremmedsprogede*. - opfølgning af EF-pilotprojektet. Odense kommune.
- Eitinger, Leo (1964): *Concentration camp survivors in Norway and Israel*. Universitetsforlaget. Oslo.
- Eitinger, Leo (1979): *Kriser og neuroser*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Eitinger, Leo (1981): *Foreigners in our time: Historical survey on psychiatry's approach to migration and refugees status*. Strangers in the World. Eitinger & Schwarz Eds. H.h. Publishers.
- Ekstrand, L.H. (1981): *Språk, identitet och kultur*. Pedagogisk-psykologiska institutionen, Lärarhögskolan i Malmö, Lunds Universitet, No. 391, 1981.
- Equipo de Asistencia Psicológica. Madres de Plaza de Mayo (1983): *Desaparecidos. Efectos psicológicos de la represión*.
- Flygtninge (1984): Børn og unge. Temanummer, Dansk Flygtninge Hjælp nr. 1, april.
- Forest, Eva (1971): *Tortur i Spanien*, Gyldendal, Kbh.
- Foucault, Michel (1971): *Microphysique du pouvoir*. Maspero, Paris.
- Foucault, Michel (1979): *Discipline and Punish*. Vintage Books Edition. February 1979, U.S.A.
- Indvandrernes Fællesråd i Danmark (1980): *Indvandrernes forslag til løsning af deres problemer i Danmark*. Indvandrernes Fællesråd, København, 1980.
- Jacobsen, Vagn (1980): *Hvordan klarer de sig?* Københavns kommunes skolevæsen, Kontoret for fremmedsprogede elever, København.

- Jacoby, Russell (1975): *Social amnesia: A critique of contemporary psychology from Adler to Laing*. Beacon Press, Boston.
- Jansen, Mogens (1975): *Fremmedsprogs- og modersmålsundervisning*. Danmarks pædagogiske institut. Publikation nr. 79, Munksgaard, København, p. 15-81.
- Kandel, Ester (1984): *Algunas reflexiones acerca de la atención de niños cuyos padres han desaparecido*. Buenos Aires, Argentina.
- Langer, Marie & Del Palacio, Jaime & Gunsberg, E. (1981): *Memoria, historia y diálogo psicoanalítico*. Folios Ediciones, S.A. México.
- Larsen, Michael Søgård (1982): *Skolegang, etnicitet, klasse og familiebaggrund* - en surveyundersøgelse om indvandrerelver på vej ud af folkeskolen i Københavns Kommune. Danmarks pædagogiske bibliotek, København.
- Lauret, Lasierra (1975): *La torture propre*. Grasset, Paris.
- Leontiev, A.N. (1977): *Problemer i det psykiske udvikling*. Rhodos, København.
- Lima, S. & Sato, R. (1981): *Identitet och exil*. De latinamerikanska flygtnin-garnas psykosociala situation i Malmö-Lund. CD1 uppsats psykologi-ska institutionen. Lunds Universitet.
- López Jaramillo, Olga (1981): *La tortura en América latina: causa y efectos psicopatológicos*. Trabajo presentado en Cuernavaca, México, Rencontre d'Alternative a la Psychiatrie, Octobre.
- Luria, A.R. (1977): *Om erkendelsesprocessernes historiske udvikling*. Munksgaard, København.
- Maldonado, Ignacio (1979): *Algunas reflexiones acerca de la psicología del exilio*. Travail présenté au Congrès de la Ortho-Psychiatrie Association, Washington, Maj 1979.
- Marcuse, H. (1964): *Det én-dimensionale menneske*. Gyldendals Uglebøger, København.
- Martens, Johana/COLAT (1977): *El mundo relacional del exiliado político latino-americano*. Lovaina. Bélgica. Maj.
- Martens, Johana/COLAT (1977): *El mundo relacional de la pareja y de la familia en exilio*.
- Martens, Johana/WUS (1979): *The social world of the latin-american political exile*.
- Petersen, Hans Frederik og Wenstrup, Lotte: *Bilingualisme, en analyse af nogle vietnamesiske børns sprogsituation*. Duplikation, DLH, København, 1983.
- Rubinstein, S.L. (1976): *Væren & Bevidsthed*. Gyldendal, København.

- Santoni, M.G. (1983): *Una experiencia carcelaria y sus efectos sobre la personalidad*. Movimiento Solidario de Salud Mental de Buenos Aires. Argentina.
- Séve, Lucien (1978): *Marxisme og personlighedsteori*. Rhodos, København.
- Séve, Lucien (1979): *Psykoanalyse og historisk materialisme*. Rhodos, København.
- Socialstyrelsen (1979): *Indvandrerbørn, Daginstitutioner, Rapport*, Socialstyrelsen, København.
- Sønderbo, S. (1981): *Kulturchoke - chok eller chance*. Specialopgave i psykologi. Kbh. Univ.
- Thygesen, P. (1979): *The concentration camp syndrome*. Danish Medical Bulletin. 1980.
- Undervisningsministeriet (1979): *Fremmedsprogede elever*. Undervisningsvejledning for folkeskolen 1. Undervisningsministeriet, København.
- Vásquez, A. (1979): *Psychologie de l'exil*. *Esprit* Jun 9-21. Paris.
- Vásquez, A. & Rodriguez, G. (1983): *Bilan de trois ans de recherches sur la torture. Problemes methodologiques*. *L'information psychiatrique*. Vol 59, n° 1 Jan 25-32. Paris.
- Vygotsky, L.S. (1971): *Tænkning og sprog I og II*. Hans Reitzel, København.